

KLANICZAY TIBOR

HOZZÁSZÓLÁS BALASSI ÉS RIMAY VERSEINEK KRITIKAI KIADÁSÁHOZ.

A legutóbbi évek irodalomtörténeti munkásságának legnagyobb értékei közé tartoznak Balassi Bálint és Rimay János műveinek kritikai kiadásai Eckhardt Sándor összeállításában.¹ Ezek a kiadások nemcsak a régi magyar irodalom e két fontos személyiségének életművét tették végre megbízható módon hozzáférhetővé, hanem általában példát mutattak a kritikai kiadások helyes szerkesztésére. A vállalkozás úttörő érdemét különösen akkor értékelhetjük helyesen, ha tekintetbe vesszük, hogy nincs olyan magyar klasszikus író, akinél a helyes szöveg megállapítása akkora nehézségekbe ütközne, mint éppen Balassi Bálintnál. Ugyanez vonatkozik egyúttal hű tanítványának Rimay Jánosnak munkásságára is.

Nem szükséges itt ezeket a nehézségeket részletezni. A két költő életművének, s a két kritikai kiadásnak ismerői tisztában vannak ezzel. Tudják, mennyire bonyolult dolog hiteles verseiknek elválasztása kortársaik, követőik írásaitól. Rimay életműve például csak most válhat valóban tudományos vizsgálat tárgyává, miután Eckhardt leválasztotta róla Madách Gáspárnak helytelenül neki tulajdonított — sokszor elég gyarló — írásait. Az is közismert, hogy Balassitól és Rimaytól sajátkezű verskézirataink nincsenek; kivéve a Stoll Béla által a kritikai kiadás megjelentése után felfedezett sajátkezű Balassi-kéziratot, mely azonban mindössze öt versszakot tartalmaz.² Nem rendelkezünk a költők életében megjelent nyomtatott kiadásokkal sem, kivéve Rimay epicediumát; a később megjelent nyomtatott kiadások pedig egyrészt rendkívül zavarosak, másrészt énekeiknek csak egy részét foglalják magukban.

A szövegahagyomány ilyen bonyolult állapota mellett elképzelhetetlen, hogy az első kritikai kiadás minden problémát végérvényesen megoldjon. Éppen az első sikeres kritikai kiadás teszi lehetővé, hogy a további kutatás a teljes anyag, az énekek összes szövegeinek, változatainak ismeretében tovább fejlessze a kiadás eredményeit, újabb összefüggéseket ismerjen meg, és a művek időrendjének s szövegekritikájának tisztázatlanul maradt kérdéseit fokozatosan megoldja.

A Balassi- és Rimay-kutatás már Eckhardt Sándor előtt is jól tudta, hogy a Balassi- és Rimay-filológia alapproblémája a rendelkezésre álló kéziratok másolatok és nyomtatott kiadások keletkezésének, forrásainak és egy-

¹ Balassi Bálint Összes Művei I—II. Bp. 1951—1955.; Rimay János Összes Művei Bp. 1955.

² STOLL BÉLA: Balassi Bálint ismeretlen versrészletei. MNy 1952: 166—70.

mással való összefüggéseinek a tisztázása. Ezen a téren SZILÁDY ÁRON, DÉZSI LAJOS, WALDAPFEL JÓZSEF, VARJAS BÉLA és JENEI FERENC³ már jelentős eredményeket ért el, s ezeket tetőzte be Eckhardt munkája.

Számottevőbb eredményt a Balassi- és Rimay-filológia terén ezután is elsősorban a kéziratok és régi nyomtatott kiadások problémáinak tisztázása útján lehet elérni. Ilyen további vizsgálatnak a lehetősége most Eckhardt kiadásainak birtokában kedvezőbb mint valaha. Ezzel a kedvező lehetőséggel igyekszem élni ebben a tanulmányban, melyben felülvizsgálom Balassi- és Rimay kéziratok és nyomtatott szöveg-hagyományának egész problematikáját, s ezen az úton megpróbálom a kronológia és szövegkritika terén eddig elért eredményeket továbbfejleszteni. Ha sikerül némi előrehaladást elérnem, akkor ez megkönnyíti majd a régi magyar irodalom e két nagy költője érdemi irodalomtörténeti vizsgálatát. Hiszen a helyes szöveg és a versek helyes időrendjének ismerete nélkül az irodalomtörténeti és esztétikai megállapítások felette ingatagok maradnak.

1. BALASSI „MAGA KEZÉVEL ÍRT KÖNYVE”, S LESZÁRMAZOTTAI

1. A Balassi-kódex első lapján olvasható az a fontos megállapítás, hogy a kötetben szereplő Balassi-költeményeket „az magha kezéuel jrt keoniuebul jrtak ky szorul szora”. A kódex vizsgálói megállapították már, hogy ez a megjegyzés nem vonatkozhat a kódex Balassi-részének egészére, hogy Balassi autográf kézírata nem tartalmazhatta mindazokat az énekeket, melyeket a kódex Balassi neve alatt közöl. Legutóbb VARJAS BÉLA, a kódex kiadója meggyőző érvekkel bizonyította, hogy Balassi saját összeállítása, azaz a „maga kezével írt könyv” eredetileg a 61. énekkel, a végek énekével („Vitézek mi lehet”) zárult. A végek éneke a kódex 97. és 98. lapján található, a 99. lapon pedig már a Balassi egy „másik könyvére”, tíz istenes ének kéziratára, utaló megjegyzést találjuk. VARJAS szerint ez nem származhatott Balassi kezétől, mivel egy ilyen megjegyzésnek csak egy másoló részéről lehet értelme.⁴ Balassi nyilvánvalóan akkor írta össze énekeit, amikor vers-termése a Balassi-kódex első 61 énekéből, az általa regisztrált három elvesztett énekből és a másik könyvbe lemásolt tíz istenes énekből állott.

Ez a körülmény lehetővé teszi, hogy pontosan meghatározzuk a „maga kezével írt könyv” keletkezésének időpontját. A 61 ének közül a legkésőbbre datált vers az 1589 júniusában Zsófiához írott költemény; a kódex további részében viszont találunk már egy 1589-ben, Szent Lőrinc nap után (augusztus 10.) szerzett éneket, a Margarétáról szólót. E két időpont közé helyezhető tehát a „maga kezével írt könyv” keletkezése: 1589 júliusában foglalkozott a költő munkásságának rendezésével és összeírásával. Egyéb körülményekből

³ SZILÁDY ÁRON: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei, Bp. 1879. XLV—XLIX.; DÉZSI LAJOS: Balassa és Rimay „Istenes Énekei”-nek bibliographiája. (Függelék Radvánszky János Rimay-kiadásához.) Bp. 1904. — DÉZSI LAJOS: Balassa Bálint Minden Munkái. I—II. Bp. é. n. XCVIII—CXXXV.; — WALDAPFEL JÓZSEF: Balassi költeményeinek kronológiája. ItK. 1926: 185—210, 271—285.; — VARJAS BÉLA: Balassa Bálint Istenes Énekeinek első kiadása. (Kny. a Kszc-ből.) Bp. 1940.; — VARJAS BÉLA: Ferenczfi Lőrinc és az első Balassa-kiadás. It. 1941: 57—64.; — VARJAS BÉLA: Balassa-kódex. Bp. 1944. V—XXXIV.; — JENEI FERENC: Az első Balassi-kiadás történetéhez. It. 1951: 343—346.

⁴ VARJAS: Balassa-kódex XIX—XX.

is kitűnik, hogy Balassi vers-összeállítása csak 1589 tavaszán, nyarán készülhetett. Dobó Krisztinát ugyanis már mint Pethő Gáspárnét, Losonczy Annát viszont még mint Ungnotnét emlegeti, ami csak ebben az időszakban volt lehetséges, mivel Dobó Krisztina 1588-ban ment férjhez gersei Pethő Gáspárhoz, Losonczy Anna viszont 1589 szeptember végén cserélte fel az Ungnád nevet a Forgách Zsigmondéval.⁵

A költőt tervezett elbujdosása indíthatta verseinek összegyűjtésére, igen gondos számbavételére, s lemásolására. 1589 elején hagyta abba — reménytelenségét látva — a Júlia-ostromot; február—március táján Bécsben és Pozsonyban jár, talán ismét valami hivatal, vagy új katonai beosztás elnyerése végett, nyilván sikertelenül. Az év első hónapjaiban még kétségbeesetten pörösködik: március 19—20-án a pozsonyi törvényszék előtt hadakozik Végles és Újvár ügyében s ekkor utasítja vissza felháborodással teli levelében András nagybátyja rágalmaival. A tavasz vége felé azonban Balassi aktivitása — legalábbis a rendelkezésünkre álló életrajzi adatok tanúsága szerint — jelentősen csökken, Balassi Andrással vívott nehéz pörében sem kezdeményez újabb akciót, állandó utazgatásairól és kóborlásairól sem hallunk.⁶ Valószínű, hogy 1589 május—júniusára végleg elhatározta a Lengyelországba bujdosást, s a hátra levő hónapokat otthon Liptóújjváron töltötte előkészületekkel, ügyeinek rendbetételével. Ebben az időben fordulhatott figyelme fokozottan verseire, mint élete egyetlen eredményes tevékenységére. Családi élete tönkre ment, maradék birtokainak, s otthonának Liptóújjvárnak az ügye egészen bizonytalan: legálább szellemének, költői tehetségének gyümölcseit akarta biztosítani, az elkallódástól megmenteni, mielőtt elhagyja az országot. Hogy nyomtatott kiadásra is gondolt-e, azt nem tudhatjuk, de arra mindenesetre, hogy versei gyűjteményét kezei közül „kiadja”, lemásolni engedje, vagy ő maga lemásoltassa barátainak való megküldése végett. Hiszen a kódex 99. lapjának bejegyzése a másik könyvbe írt 10 istenes éneket éppen azzal különbözteti meg a Balassi könyvébe lemásolt 61. énektől, hogy egyelőre „nem is adja azokat ki”.

VARJAS BÉLA szerint Balassi a „Vitézek mi lehet”-tel lezáruló sajátkezű könyvét, annak elkészülte után, egy másolónak adta át, aki másolatába a kódex 99. lapján a sajnos csak csonkán olvasható megjegyzést leírta. Majd ezután VARJAS szerint a másoló hozzáírta azokat az énekeket, melyeket Balassi ugyanez év augusztusában és szeptemberében még itthon szerzett, folytatva a versek Balassi által megkezdett számozását; később pedig hozzájutott még Balassi 10 lengyelországi szerelmes verséhez, melyeket szintén hozzámásolt az előbbiekhöz, de már az új számozással.⁷ Ez az új számozás annak a jele, hogy valami határozottan új kezdődik a kódexben a Célia-énekekkel, illetve, hogy az utolsó folyamatosan számozott énekkel valami végződik, befejeződik. Ez az ének Balassinak hazájától való búcsúverse, mely a 75. számot viseli. Sajnos éppen ezen a helyen a Balassi-kódex csonka: a jelenlegi 128. és 129. lapok között egy vagy két levél elveszett, s így a búcsúének vége, valamint a Célia ciklus eleje hiányzik. De hiányzanak ezen kívül azok a magyarázó megjegyzések is, melyek a kódex egyes részeinek befeje-

⁵ ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 82, 180.

⁶ VÖ. DÉZSI: Balassa... Munkái I, LXX, LXXI.

⁷ VARJAS: Balassa-kódex XXI.

zésénél, illetve kezdeténél szoktak állni, s amelyek nyilván feleletet adtak volna arra a kérdésre, hogy a Célia-énekeknek miért van új számozásuk.

Nézetem szerint e magyarázó szövegek hiányában sem tételezhetünk fel mást, minthogy a 62–75. számú énekek szervesen hozzátartoznak még Balassi maga kezével írt könyvéhez : nem az ősmásolatba kerültek bele, hanem még Balassi saját könyvébe. Ezek között a versek között egy olyan sincs, amelyik Balassi kibujdosása után keletkezett volna, s így nagyon valószínű, hogy lemásolásukra még 1589 augusztusában – szeptemberében került sor. Könnyen feltételezhető, hogy a júliusban összeállított kötethez szolgáló eme pótlásokat már nem maga a költő, hanem valamelyik íródeákja az ő rendeletére másolta le, de ugyanabba a könyvbe. Így állításom nem ütközik VARJASnak azzal a megállapításával, hogy a 99. lapon levő megjegyzés nem a költőtől, hanem valaki mástól származik.

A kódex 62–75. számú énekei tehát véleményem szerint a „maga kezével írt könyv” függelékét, supplementumát alkotják, s így a költő saját maga által tervezett és rendezett gyűjteménye végül is nem a 61., hanem a 75. számú búcsúénekekkel zárul. A költő nem érezhette könyvét a „Vitézek mi lehet”-tel szervesen lezártnak, ezért is határozhatta el annak kiegészítését, folytatását. Ezzel szemben a búcsúének s különösen a versek fiktív elégetésére vonatkozó utolsó strófája, irodalmi érzékre és öntudatra valló hangulatos befejezést ad.⁸

2. A Balassi-filológia számára elsőrendű jelentőségű mind a 75 éneknek az ismerete. Ezt azonban nélkülöznünk kellett, mert a Balassi-kódexből hiányoznak a 31. és a 64–70. számú énekek. Különösen ez az utóbbi hiány okozott állandó fejtörést Balassi buvárainak. A „maga kezével írt könyv” supplementum-része két vallásos énekkel kezdődik 62. és 63. szám alatt; ezt követi a hét ének számára fenntartott hely, melyre a Balassi-kódex egy későbbi tulajdonosa Zrínyi énekeit kezdte bemásolni. SZILÁDY ÁRONTól kezdve BÓTA LÁSZLÓ nemrég megjelent cikkéig⁹ szinte egybehangzóan azt állították a kutatók, hogy a 61. számú vitézi ének után a másik könyvben levő tíz istenes éneket írták be, vagy legalább is akarták beírni. E tíz ének közül szerintük megvan kettő, a 62. és 63. számú, a többi azonban hiányzik. Azt a nehézséget pedig, hogy a 71. szám alatt már a Margarétáról szóló szerelmes vers következik, s így a meglevőkkel együtt összesen csak kilenc hely marad a tíz istenes ének számára, azzal hidalták át, hogy feltételezték valamelyik másoló felületességét, tévedését. Voltak akik arra gyanakodtak, hogy a hét, illetve szerintük nyolc, hiányzó ének helye nemcsak a Balassi-kódexben, de az ennek forrásul szolgáló ú. n. ősmásolatban is üresen állott.¹⁰ Ennek az állításnak a tarthatatlan voltát BÓTA LÁSZLÓ meggyőző módon kimutatta, bebizonyítva, hogy itt sem lehetett szó egyébről, mint amire másutt is számos példa van a kódexben : a nyomtatásban is megjelent versek másolását későbbre halasztották. Tehát az ezekre a helyekre való verseknek ott kellett lenniök az ősmásolatban, s természetesen Balassi „maga kezével írt

⁸ WALDAFFEL is feltételezte már, hogy a 75. számú énekig terjedő csoport verseit Balassi közvetlen környezetében, az ő tudtával írták össze. (Balassi... kronológiája I: 2.) — A búcsúének sorozatzáró szerepére ECKHARDT SÁNDOR hívta fel a figyelmet. Az utolsó strófa külföldi párhuzamait kimutatta WALDAFFEL : EPhK. 1929 : 242 ; 1941 : 315.

⁹ BÓTA LÁSZLÓ : Balassi istenes verseinek kronológiájához. ItK. 1954 : 426.

¹⁰ WALDAFFEL : Balassi... kronológiája 192–3.

könyv"-ében is.¹¹ Próbáljuk most új módszerrel megállapítani, hogy melyik ez a hiányzó hét ének; hét és nem nyolc, mert mint látni fogjuk semmi ok sincs arra, hogy a másoló számozási tévedésére gondoljunk.

Ismeretes a Balassi-kutatók előtt, hogy az első nyomtatott kiadások Balassi és Rimay istenes énekeit összekeverve bocsájtották ki, s csak valamelyik 1650 körüli váradi kiadás szerkesztője választotta azokat szét a rendelkezésére álló Balassi és Rimay kéziratok gyűjtemények segítségével. Az így létrejött „rendezett” kiadás szerkesztője az alapul vett kéziratokat hitelesebbnek tekintette, mint a korábbi „rendezetlen” kiadásokat, s ezért nemcsak a szerzőség megállapítása végett fordult hozzájuk. Átvett belőlük — mind Balassi, mind Rimay esetében — minden olyan vallásos, vagy az istenes énekek közé is beiktatható hazafias, vitézi verset, melyek a rendezetlen kiadásokból hiányoztak; Balassi énekei közül három addig kiadatlant közül („Áldott szép Pünkösdek” „Pusztában zsidókat”, „Ó én édes hazám”). Általában a kéziratok szövegét vette alapul a korábbi nyomtatott kiadásokkal szemben, s ezért ezektől eltérő variánsokat hoz, — a kritikai kiadások ezt félreérthetetlenül kimutatják. Végül a két költő énekeinek szétválasztásával egyidejűleg megváltoztatja mindkét költő énekeinek a rendezetlen kiadásokbeli sorrendjét. Ez a sorrend-változtatás nem a véletlen műve, mert a XVII. századi kéziratok és nyomtatott énekeskönyvek tanúsága szerint az énekek sorrendje terén nagyfokú konzervatívizmus uralkodik. Igen ritka eset az, hogy egy kézirat másolója, vagy egy nyomtatott énekgyűjtemény újra kiadója változtat az énekek előtte fekvő sorrendjén. Valószínűnek kell ezért tartanunk, hogy a váradi kiadó a versek új sorrendjének megállapításakor nem önkényesen járt el, hanem az előtte fekvő, s számára nagy tekintellyel bíró kéziratok ének-sorrendjéhez igazodott.

Számunkra most éppen ez az ének-sorrend a lényeges, mert Balassi vallásos énekeinek a rendezett kiadásokban található és a kódexben megfigyelhető sorrendje között szoros kapcsolat tapasztalható. Mivel a legkorábbi — váradi — rendezett kiadások elvesztek, a legrégebbi ránk maradt rendezett editionnak, a löcsei 1670. évi kiadásnak alapján kell az összehasonlítást elvégeznünk. Vessük tehát össze az istenes énekek kódexbeli és a löcsei kiadásbeli sorrendjét: ¹²

Balassi-kodex

Löcsei kiadás

Adj már csendességet
 Oh szegény megromlott (Rimay vers)
 Lelkemnek hozzád való buzgó
 [kiáltása]
 Ó én kegyelmes Istenem
 Bizomnyal esmérem rajtam nagy
 haragod
 Ó én Istenem im mi törtinék
 Ó szent Isten kit kedvedben
 Kegyelmes Isten kinek kezében

¹¹ BóTA id. mű 426—7.

¹² A löcsei kiadás tartalomjegyzékét lásd: DÉZSI... bibliographiája 31—43

1—10.	Világi szerelmes versek	
11.	Áldott szép Pünkösdsnek	
12—30.	Világi szerelmes versek	
31.	Elveszett	
32.	Áldj meg minket Uristen	Áldj meg minket Űristen
33.	Bocsásd meg Uristen	Bocsásd meg Uristen
34—60.	Világi szerelmes versek	
		Áldott szép Pünkösdsnek
61.	Vitézek mi lehet	Vitézek mi lehet
62.	Nincs már hová lennem	Nincs már hová lennem
63.	Az én jó Istenem	Az én jó Istenem
64.	Nincs lemásolva	Az te nagy nevedért
65.	„ „	Mennyei seregek boldog tiszta lelkek,
66.	„ „	Az Szentháromságnak I.
67.	„ „	Az Szentháromságnak II.
68.	„ „	Az Szentháromságnak III.
69.	„ „	Segélj meg engemet
70.	„ „	Mint az szomju szarvas
71—73.	Világi szerelmes versek	
74.	Pusztában zsidókat	Pusztában zsidókat
75.	Ó én édes hazám	Ó én édes hazám
		Végtelen irgalmu
		Mert ki megtér (Rimay strófája!)

A két lajstrom alapján máris több fontos megállapítást tehetünk :
a) A kódex és a lőcsei kiadás istenes énekeinek bekeretezett csoportja (az „Áldj meg minket Űristen”-től az „Ó én édes hazám”-ig) azonos sorrendet mutat. Ez alól egyetlen kivétel az „Áldott szép Pünkösdsnek”, melyet a váradi kiadó úgy látszik célszerűnek tartott a „Vitézek mi lehet” elé helyezni, talán a tematikai rokonság miatt.

b) A lőcsei kiadás jelzett részében megtalálható Balassi „maga kezével írt könyv”-ének valamennyi vallásos, illetve vallásos kiadvánnyal összeegyeztethető éneke, s csak a teljesen világi, szerelmes versek hiányoznak.

c) Az a három ének („Áldott szép Pünkösdsnek”, „Pusztában zsidókat”, „Ó én édes hazám”), mellyel a váradi kiadó Balassi énekeinek számát szaporította, éppen Balassi kéziratának három olyan költeménye, mely a már korábban is kinyomtatott verseken kívül az Istenes Énekek között helyet foglalhatott.

d) Az „Az én jó Istenem” kezdetű éneket, mely a kódexben a 63. számot viseli, s mely után a hét le nem másolt ének számára fenntartott hely következik, a lőcsei kiadásban pontosan hét vers követi.

E kétségtelen tények alapján megkockáztatható az a feltevés, hogy a váradi kiadó rendelkezésére álló Balassi-kézirat a „maga kezével írt könyv” valamely másolata volt. Ez esetben pedig nyilvánvaló, hogy a kódex 64—70. számú hiányzó hét éneke azzal a hét énekkel azonos, amely a lőcsei kiadás megfelelő helyén olvasható. Az is érthető, hogy a kódex másolói — szokásuktól eltérően — nem jelezték e verseknek legalább a címét és kezdő szakaszát. A gyors másolás során kihagyott énekek jelzése mint tudjuk arra szolgált, hogy utólag a birtokukban levő valamelyik nyomtatott kiadásból a kihagyott

verseket bemásolják — ami azonban elmaradt. A 64—70. számú énekek esetében azonban erre a jelzésre sem volt szükség, mert a másoló észrevette, hogy az előtte fekvő nyomtatott kiadásban az énekek ugyanabban a sorrendben következnek, mint a másolt kéziratban. Mindez azt a kérdést is eldönti, hogy a Balassi-kódex másolói melyik nyomtatott kiadást használták: valamelyik rendezett kiadást, lehet, hogy a legelső.

3. A Balassi-kódex, illetve a „maga kezével írt könyv” hiányzó hét versére vonatkozó feltevésem bizonyítása érdekében számba veszem most az összes lehetséges ellenvetéseket.

Az eddigi kutatás már bebizonyította, hogy a rendezett kiadás szerkesztője nem dolgozhatott Rimay tervezett Balassi-kiadásának kézírata, vagy egy a Balassi-kódex egész anyagát magában foglaló kézirat alapján.¹³ Ez esetben nem követhette volna el azt a hibát sem, hogy az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű Rimay-verset a Balassi énekek között hagyja. De vajjon nem lehetett-e munkájának alapja egy olyan kézirat, amely a Balassi-kódex teljes Balassi-részének énekanyagát magában foglalta, vagyis nemcsak az első 75 következetesen számozott verset, hanem a Célia-verseket és az utánuk következő kétes hitelű vegyes ének-anyagot is? Erről nem lehet szó, mert ez esetben a váradi kiadó a Balassi-rész végén található vegyes anyag istenes énekeit is beiktatta volna Balassi költeményei közé; a kódex által helytelenül Balassinak tulajdonított „Forog az szerencse” kezdetű Illésházy verset pedig kiadásának a „más egynehány szép énekek” számára kijelölt részéből áthelyezte volna Balassi verseinek sorába. Hiszen a váradi kiadó bővíteni igyekezett a gyűjteményt és a kezében levő kéziratból mindent felvett, ami a vallásos kiadványba beilleszthető volt; feltétlenül közölte volna tehát a „Boldog az ki akarsz lenni életedben”, vagy a „Segítségül hilak téged jó Istenem” kezdetű verseket, melyek a kódexben Balassi lengyelországi szerelmes énekei után következnek. A váradi kiadó kézírata tehát csak a kódex első 75 énekét, vagyis Balassi „maga kezével írt könyv”-ének verseit tartalmazhatta.

Feltevésünknek ellent mond BÓTA LÁSZLÓnak az a látszólag igen valószínű állítása, hogy a Balassi-kódex másolói előtt valamelyik rendezetlen kiadásnak, pontosabban a bártfainak kellett fekvőnie, mert az a három Balassi-ének, mely a rendezett kiadásban jelenik meg először nyomtatásban, a kódexben teljes szövegével szerepel.¹⁴ A másolók ezek leírását nem halasztották általános gyakorlatukhoz híven későbbre, csak jelezve helyüket, hanem teljes egészükben lemásolták őket. Utalnom kell azonban VARJAS BÉLA ama megfigyelésére, hogy a kódex másolói közül, csak az I. kéz volt következetes a nyomtatásban is megjelent énekek kihagyásában.¹⁵ A szóban forgó három éneket viszont nem ez a következetesen takarékoskodó kéz másolta, hanem a tavaszi-éneket a 3., a zarándokéneket és a búcsúéneket pedig a máskor is tévedő 4. kéz. BÓTA megállapítása tehát nem teszi lehetetlenné, hogy kitartsunk azon nézetünk mellett, hogy a Balassi-kódex másolói valamelyik rendezett kiadást ismerték.

Balassi „maga kezével írt könyv”-ében 1589 szeptembere után keletkezett vers nem lehetett. Feltevéseim elhibáztak volnának, ha a kódex

¹³ ECKHARDT Balassi kiad. I, 10—11.

¹⁴ BÓTA id. mű 428.

¹⁵ VARJAS: Balassu-kódex XXVIII.

64—70. helyére feltételezett hét ének közül valamelyik bizonyíthatóan későbbi keletkezésű. Ilyen ének azonban nincs. Igaz, hogy ECKHARDT SÁNDOR e versek közül néhányat a lengyelországi bujdosás idejére, vagy a lengyel út utáni évekre datált, de mindig csak formai, stílári megfontolások alapján, s egyszer sem perdöntő filológiai érvekkel.¹⁶ Így tehát kronológiai szempontok nem mondanak ellent az általam javasolt megoldásnak. Sőt a kronológiai szempontok BÓTA LÁSZLÓ figyelemreméltó észrevételei folytán egyenesen megerősítik nézetemet. BÓTA ugyanis a kérdéses hét ének közül azt a kettőt, melyet ECKHARDT 1589 utánra datált („Mennyei seregek”, „Mint a szomju szarvas”) tartalmi megfontolások alapján határozottan 1589. évinek, vagy annál is korábbiaknak tartja.¹⁷

4. Találunk-e olyan egyezéseket az egyes versek kódexbeli és a rendezett kiadásokban megörökített szövegei között, melyek szoros rokonságot bizonyítanak, s egyben eltérést a rendezetlen kiadások szövegétől? Lássunk erre néhány példát.

A kódexben a sorrendben legelső istenes ének az „Áldj meg minket Uristen” kezdetű, melynek címe és első három versszaka azonban a kódexből sajnos hiányzik, mert a másolók ezen a helyen kettőt lapoztak az előttük fekvő kéziratban. Mégis megállapítható, hogy a kódex és a lőcsei kiadás szövege azonos és a bécsi és bártfai kiadásokénál hitelesebb forrásra megy vissza. Az ének második szakasza például több jelentős eltérést mutat a rendezetlen és a rendezett kiadásokban:

A bécsi és a bártfai kiadás szövege:

*Enged ezt mi nekünk kegyelmes Istenünk,
Hogy mindnyájan téged igazán ismerjünk,
Hadd az kicsiny hitünkkel igazán örvendjünk,
Mikor meg itilsz Uram, kegyelmezz meg mi nekünk.*

A lőcsei kiadás szövege:

*Engedd meg ezt mi nekünk kegyelmes Istenünk,
Hogy mindnyájan tégedet igazán ismérjünk,
Hadd az kicsiny hitünkkel együtt örvendezzünk,
Mikor meg itélsz Uram, kegyelmezz meg mi nekünk,*

Az eltérések esetében mindig a lőcsei kiadásnak van igaza. Az első és második sorban a szótagszám dönti el a kérdést,¹⁸ a harmadik sorban pedig egyrészt az értelem, másrészt az ének lengyel forrásával való összevetés. Ezt az összevetést már ECKHARDT SÁNDOR is elvégezte kritikai kiadásában és ennek

¹⁶ Balassi kiad. I, 268, 271. — Érdekes, hogy WALDAFFEL majdnem ráhibázott már a kódexből kihagyott énekek megfejtésére, mert észrevette, hogy az „Az én jó Istenem” kezdetű Buchanan zsoltár után a kódexben és a rendezett kiadásokban egyaránt éppen hét istenes ének következik. Az innen adódó következtetéseket azonban rögtön el is utasította és hangsúlyozta, hogy a kódexből hiányzó hét ének nem lehet azonos a lőcsei kiadás megfelelő énekeivel, mert ezek között van az 1591-ből származó „Kegyelmes Isten”. Itt azonban WALDAFFEL elnézte a lőcsei kiadó tartalomjegyzékét, mivel a „Kegyelmes Isten” nem e hét ének között szerepel, hanem a Balassi-kódexsel párhuzamos énekek csoportja előtt. (Balassi . . . kronológiája 271—2.)

¹⁷ Bóta id. mű 423—4.

¹⁸ Kár, hogy a kritikai kiadás a hibás szótagszámú szöveget tartja meg.

eredeményeként a lőcsei változatot vette át szövegébe.¹⁹ Még tanulságosabb a negyedik szakasz egyik eltérése. Itt ugyanis a bártfai és a bécsi kiadás is eltér egymástól, s ez a strófa már a Balassi-kódexben is bent van; így négy szöveg áll rendelkezésünkre. Ennek a strófának a második sora a különböző változatokban így olvasható:

Bécsi kiadás:	Mert lám csak ő viseli <i>minden</i> gondunkat
Bártfai kiadás:	Mert lám csak ő viseli <i>minden mi</i> gondunkat
Lőcsei kiadás:	Mert lám csak ő viseli <i>mindenütt</i> gondunkat
Balassi-kódex:	Mert lám csak ő viseli <i>mindenött</i> gondunkat

A lőcsei kiadás és a kódex szövege tehát egyezik, bizonyítva ezzel hogy a váradi kiadó előtt fekvő Balassi-kézirat a kódexszel azonos szövegű volt. Ugyanezt megerősíti még az ének címjelzése is. A bécsi és bártfai kiadás így jelzi az éneket: *Istennek áldásáért való Könyörgés*. A lőcsei kiadásban ezzel szemben ez a szöveg bukkan fel az ének élén: *Egy lengyel ének ígeről ígére, és ugyan azon notára, Blahosz launáz etc.* Minden Balassi-filológus egyetértett eddig abban, hogy a kétféle címjelölés közül az utóbbi származik magától a költőtől, mert ugyan ilyen típusú, az ének forrására, idegen notájára utaló megjelölést, nagy számban találunk a Balassi-kódexben.

A kiadások és a kódex címei egyébként még két esetben nyújtanak fontos tanubizonytságot. A „Nincs már hová lennem” kezdetű ének a bécsi kiadásban *Szép könyörgés*, a bártfaiban *Más könyörgés*, a lőcseiben pedig *Egy szép új könyörgés* címen szerepel. A Balassi-kódexben viszont ez áll: *Egy könyörgés új az ő kleinesz kind etc. notájára*. Ez esetben tehát a váradi kiadó nem vette át teljesen a kézirat címszövegét, de hogy ismerte, azt egyértelműen bizonyítja az új szócska beillesztése a címbe. A Buchanan zsoltár nyomán írott „Az én jó Istenem ha gyertyám nékem” kezdetű ének a bártfai kiadásban *Psalmi 27. Translatio Ungarico carmine juxta Buchananani paraphrasin* címmel szerepel. A lőcsei kiadásban ehhez még az *Egy Olasz Ének notájára* megjelölés is csatlakozik. Ez a kiegészítés csak a Balassi-kódex szövegével egyező kézirat alapján történhetett, mert a kódexben az ének előtt ez olvasható: *Psalm. 27. Translatio Ungarico Carmine juxta Buchananani Paraphrasin Egi olasz enek notajára*.

Vessünk egy pillantást arra a három énekre is, mely a lőcsei kiadásban jelenik meg először nyomtatásban, nézetem szerint a Balassi-kódexével egyező szövegű kézirat nyomán. Az első ezek közül a *Borivóknak való*. A kódex latin megjelölést is alkalmaz: *In laudem temporis*. A lőcsei kiadásban csak a latin cím olvasható, de teljesebb formában: *In laudem verni temporis*.²⁰ Nagyön valószínű, hogy ez az eredeti cím és a Balassi-kódex másolója csak hanyagságból felejtett ki a *verni* szót. Azon nem csodálkozhatunk, hogy a magyar *Borivóknak való* címet a váradi szerkesztő nem vette át kegyes célokat szolgáló kiadványába. Magában a szövegben a lőcsei kiadás több ízben helyesebb alakot hoz, mint a kódex, ami az ezt az éneket másoló 3. kéz hanyagságából ered. ECKHARDT felismerte, hogy a tavaszi ének kódexbeli szövege tele van hibákkal, s ezért a lőcsei kiadás helyes variánsait veszi át. Kár, hogy eljárását nem terjesztette ki a címre is.

¹⁹ Balassi kiad. I, 163.

²⁰ Az 1670. évi kiadásban ugyan sajtóníva folytán *verri* alak áll, de ezt a további kiadások is kijavították.

Több fogodzót nyújthat számunkra a „Pusztában zsidókat” kezdetű zarándokének. Ennek a szövege ugyanis a rendezett kiadásokon és a kódexen kívül a Kuun-kódexben és az unitárius énekeskönyvekben is felbukkan.

Az egyes változatok összevetéséből kiderül, hogy a lőcsei kiadás és a kódex szövege mindössze három ízben tér el egymástól, akkor is csak kis mértékben; az unitárius énekeskönyv és a Kuun-kódex viszont sokszor egészen más — a költő fogalmazásától távolabb álló — változatokat ad.

Végül a harmadik ide tartozó versnek, a búcsúéneknek a szövegében alig van eltérés a kódex és a lőcsei kiadás között. A két szöveg szoros kapcsolatát még jobban kiemeli a latin cím azonossága: *Valedicit Patriae, amicis, iisque omnibus quae habuit carissima.*

Vizsgáljunk azonban most meg egy olyan éneket, melynek a Balassi-kódexben nincs nyoma, de feltételezésem szerint az alapszövegben benne volt. Ezek közé tartozik a három szentháromság-himnusz. Az első himnusz szövegében az alábbi főbb eltéréseket figyelhetjük meg a bártfai és lőcsei kiadások között:

- 5. sor Bá Ments s vezess ki Uram az sok veszélyből — Lő Ments és veszess ki Uram a sok vészből
- 12. sor Bá Az sok vizek közt csak te kezed ója — Lő A sok vész közt, csak az egy Isten ója
- 15. sor Bá tréfálnak — Lő csufolnak
- 19—20. Bá Ennek, úgy mond, mely veszett állapotja, Isten az, nem ember ki szabadítja — Lő Ennek, úgy mond, a mint vagy on ó dolga, Lehetetlen, hogy senki szabadítsa.
- 22. sor Bá Érzi lelkem — Lő Érti lelkem
- 24. sor Bá egy szál módját — Lő egy csepp módját
- 25—26. Bá Azért én lelkem érzette sok módját, Ne hallgasd el meg szabadulásomat — Lő Azért én lelkem érzette sok jódát, Ne halogasd meg szabadításodat.
- 30. sor Bá Egyik az, hogy — Lő Egyik ez, hogy
- 32. sor Bá kétségeskednek — Lő kétségében estek
- 33. sor Bá Terjeszd ki rám — Lő Terjeszd ki hát
- 34. sor Bá szemeim könyves voltát — Lő szemeim nedves voltát
- 44. sor Bá teljes mind föld — Lő rakva mind föld

Az eltérések keletkezése csak úgy képzelhető el, hogy a második váradi kiadás szerkesztője előtt egy a rendezetlen kiadásokétól eltérő szövegváltozat feküdt. Megállapítható továbbá, hogy ez a kézirat többnyire közelebb állt a költő eredeti szövegéhez, mint a rendezetlen kiadások. ECKHARDT, aki az istenes énekeknél szövegközlése alapjául a legkorábbinak tartott kiadást, azaz a bártfaival majdnem mindig egyező bécsit vette, három esetben (12, 25—26, 30 sorok) korrigálni kénytelen szövegét a lőcsei kiadás szerint. Ez a jelenség nemcsak ennél a versnél tapasztalható. ECKHARDT lépten-nyomon emlegeti kritikai kiadása jegyzeteiben, hogy a lőcsei kiadás jobb szöveg alapján készült, mint a rendezetlen kiadások. Így például a második szentháromság-himnusz 14. sorában a bécsi kiadás hibás szövege („Csak te tőled várok sok jó szerencsét”) helyett a lőcsei kiadás változatát fogadja el helyesnek („Sok jó szerencsét, várok csak te tőled”). Az „Az te nagy nevedért” kezdetű zsoltár esetében pedig négy ízben javítja a rendezetlen kiadások szövegét a lőcsei alapján.

Mindezek alapján bizonyítottnak vehető, hogy a rendezett kiadásokban és a kódexben egyaránt meglevő szövegek közt a közös forrásból való származás folytán igen szoros kapcsolat áll fenn; azoknak a verseknek a szövegéről pedig, melyek a kódexben ma nincsenek meg, de feltételezésem szerint a „maga kezével írt könyv”-ben bent voltak, kimutatható, hogy a rendezett kiadás szerkesztője egy a rendezetlen kiadásokétól eltérő, s azokénál jobb szöveget használt.

5. A kódex és a lőcsei kiadás ének-sorrendjének összehasonlításából kiderült, hogy a váradi szerkesztő Balassi énekeinek az élére helyezte azokat az énekeket, melyek a rendelkezésére álló kéziratban, azaz Balassi saját könyve másolatában nem lehettek meg. Ezek a fejtegetésünk elején közölt táblázat szerint a következők :

Adj már csendességet
Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása
Ó én kegyelmes Istenem
Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod
Ó én Istenem im mi törtinék
Ó szent Isten kit kedvedben
Kegyelmes Isten kinek kezében

Ha feltevéssem igaz, akkor a verseknek e csoportjához vagy egy másik kézirattal rendelkezett, vagy pedig egyáltalán nem használt itt kéziratot, hanem egyedül a rendezetlen kiadásokra volt utalva. Ez az utóbbi lehetőség a valószínűbb, ezért ebből kell kiindulnunk. Ez esetben az énekek e csoportjában nem találhatunk olyan méretű eltéréseket a bártfai és a lőcsei kiadás között, mint az eddig tárgyalt énekeknél. Itt az eltérések ugyanis nem származhatnak más kézirat használatából, hanem csak szövegromlásból. A bártfai kiadástól a rendelkezésünkre álló legkorábbi rendezett kiadásig hosszú az út, ezért szövegromlásokra számíthatunk. Ezeknek a szövegromlásoknak azonban élesen el kell különülniök a többi versnél található szövegjavításoktól. Míg a Balassi „maga kezével írt könyv”-ében megvolt énekek esetében a rendezett kiadások jobb, javított szöveget hozhattak, addig a Balassi könyvéből hiányzó istenes énekek szövegein nem javíthattak, csak ronthatattak az egymást követő kiadások. Míg a fentebb tárgyalt énekek legjobb szövegének azt kell tartanunk, amely a rendezett kiadásban maradt fenn, addig az „Áldj meg minket Uristen”-t megelőző, felsorolt néhány ének esetében a bártfai kiadás kell, hogy jobbnak bizonyuljon, ha egyáltalán eltérések kimutathatók.

Az énekek vizsgálata ezt általában igazolja. Meg kell jegyeznem, hogy a bártfai kiadás csonkasága miatt néhány versnél a lőcsei kiadás szövegét nem a bártfai, hanem az azzal majdnem teljesen egyező bécsi kiadás szövegével kellett összehasonlítanunk; a két szöveg közti távolság így még nagyobb, ami a szövegromlásokból eredő különbségek esélyeit is fokozza. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a bécsi—bártfai és lőcsei kiadásban ezeknek az énekeknek a címei—jelentéktelen, szövegromlásból eredő, eltérésektől eltekintve—teljesen egyeznek, holott—mint láttuk—a kéziratból javított énekek címeinél a rendezett kiadás gyakran egészen mást hoz, mint rendezetlen elődei. Ami most már magukat a szövegeket illeti, a „Bizonnyal ismérem rajtam nagy haragod”, az „O én Istenem im mi törtinék” és a „Kegyelmes Isten” kezdetű énekek szövege a bécsi—bártfai és a lőcsei kiadás között jóformán

csak hangtani eltéréseket mutat, vagy olyan a sok kiadás során érthetően előadódó változtatást, mint:

Bé És ajánlja — Lő Ajánlja is (Bizonnyal ismértem 48. sor)

Bé szívemnek — Lő lelkemnek (Ó én Istenem 17. sor)

Lényegesebb eltéréseket találunk az „Ó szent Isten kit kedvedben” kezdetű énekben:

Bé szegénység — Lő *szégyenség* (3. sor)

Bé *gerjed* — Lő terjed (6. sor)

Bé üsse — Lő *üsse* (9. sor)

Bé *légyen* — Lő léssen (11. sor)

Bé *egység* — Lő *egység* (14. sor)

A kiemelések azt jelzik, hogy ECKHARDT kritikai kiadásában melyik változatot fogadta el helyesnek. Azokban az esetekben, ahol ECKHARDT a bécsi változatot tartja helyesnek, világosan felismerhető, hogy a lőcsei kiadás alakjai könnyen érthető és magyarázható szövegromlások. Ugyanez azonban feltételezhető a 3. sorban is, noha ECKHARDT a lőcsei változat mellett dönt arra hivatkozva, hogy a *szégyenség* igen elterjedt szó a régiségben; — a *szegénység* azonban éppen olyan jól beleillik a szövegbe, s Balassi is használja. Egyedül a 9. sor esetében biztos, hogy a lőcsei kiadás alakja jobb, de ez esetben pusztán a bécsi kiadás egy sajtóhibájának a kijavításáról van szó, amit feltehetőleg nem az 1670-es kiadás, hanem már az előtte járó elveszett editiók is végrehajtottak.²¹

A „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása” kezdetű ének esetében is megállapítható, hogy a lőcsei kiadásban felfedezhető eltérések többnyire szövegromlásból erednek. Két sorban is megfigyelhetünk például szótagszám hibát egy-egy fölösleges töltelék szótag beiktatása folytán; két ízben pedig az egyes számnak többesszámra való önkényes megváltoztatását, a közösség céljaira való alkalmazását látjuk.

Van két olyan vers is a szóban forgó énekek között, amely ellent mond eddigi megállapításaimnak: az „Adj már csendességet” és az „Ó én kegyelmes Istenem” kezdetű. Ezek szövegtörténete azonban különösen bonyolult, mert ezek Balassi más verseitől függetlenül is igen széles körben elterjedtek: az első bekerült már az 1600 körül megjelent első unitárius énekeskönyvbe, a másik pedig a század elején már több vegyes tartalmú kéziratú énekeskönyvben is felbukkan, mégpedig igen eltérő változatokkal. Elképzelhető ezért, hogy a váradi szerkesztő is ismerte a korábbi nyomtatott kiadásoktól eltérő valamely változatukat. E két ének ezért joggal kivételt képezhet, és mivel a lőcsei kiadás szóbanforgó ének-csoportjába tartozó többi öt ének a fent részletezett törvényszerűségeket mutatja, bizonyításunkat nem ingathatja meg.

6. Ezzel sikerült — úgy vélem — elhárítani minden nehézséget az elől, hogy a rendezett kiadás egyik forrását Balassi „maga kezével írt könyve” valamely másolatában keressük, s ennek következtében megfejtjük a Balassi-kódex, 64–70. számú hiányzó énekeinek titkát. Együttal

²¹ Megerősíti nézetemet, hogy a nemrég előkerült lőcsei 1671. évi kiadás, amely kijavítja az előző évi editio számos sajtóhibáját, a korábbi kiadások *szegénység* változatát hozza. Vö. Kszc. 1955 : 119.

egy fontos következtetést már is levonhatunk több ének szövegkritikájára vonatkozóan. Mindazoknál az énekeknel, melyek a Balassi-kódexből ma hiányoznak, vagy csak egy versszakkal vannak képviselve, de eredetileg megvoltak a költő saját könyvében. a legjobb szövegnek azt kell tekintenünk, amely a rendezett kiadásokban maradt ránk. ECKHARDT ezeknek az énekeknek az esetében a rendezetlen kiadások szövegét, mint korábban megjelent szöveget választotta kiadása alapszövegéül. Most viszont bebizonyosodott, hogy a rendezett váradi kiadás szövegét őrző lőcsei 1670. évi kiadás változatai közelebb állnak a költő szándékához, mert közvetlenül Balassi „maga kezével írt könyv”-ére mennek vissza.

Egy hiány azonban még ezután is maradt a kódexben: nem ismerjük Balassi eredeti kézírata 31. sz. énekét, mely a Balassi-kódex egyik másolójának hanyagságából, az előtte fekvő kézirat egyik levelének átlapozása folytán hiányzik. Mivel az ezt megelőző harminc ének mind világi vers, a 32. és 33. ének viszont vallásos, a hiányzó költeményben szerelmi, vagy istenes verset egyaránt kereshetünk. BÓTA LÁSZLÓ szerint ezen a helyen az egyik fiataalkori istenes éneknek kellett állania, s mivel terjedelme szempontjából csak az „Ó szent Isten kit kedvedben” kezdetű fiataalkori vallásos vers illeszthető be a Balassi-kódex alapjául szolgáló elveszett kéziratba, a 31. sz. éneknek ő ezt tartja.²² Ezt a feltevést azonban el kell vetnünk, mert mint feljebb közölt összehasonlító táblázatunkból kitűnik, az „Ó szent Isten” kezdetű ének nem tartozik azok közé, melyeket a rendezett kiadás szerkesztője kéziratból ismert, pedig ha ezt bent találta volna kézíratos gyűjteményében, akkor sorrendben az „Áldj meg minket Urísten” kezdetű, a kódexben 32. szám alatt szereplő ének elé helyezte volna, s a vers szövegén is meglátszana a jobb, hitelesebb variáns ismerete. Ha a 31. szám alatt istenes ének állott, akkor ez csak az lehetne, amely a lőcsei kiadásban jelenleg megelőzi az „Áldj meg minket Urísten”-t; ez a vers, a „Kegyelmes Isten kinek kezében” kezdetű, azonban nem lehetett bent Balassi 1589-ben lezárt gyűjteményében, még kevésbé a házasság előtt írt versek sorában, mert 1591-ben, az „Oceanum mellett” szerezte. Vizsgálatunk ezen a helyen tehát csak azzal a negatív eredménnyel jár, hogy a 31. számú elveszett ének nem lehetett vallásos vers; itt egy szerelmi költemény veszett el.

7. A kódex hét hiányzó énekének meghatározása lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk a „Vitézek mi lehet” után következő kilenc istenes éneknek a „másik könyv”-ben megvolt tíz vallásos verssel való viszonyát. Tisztázódott, hogy a kódexben nem tévedésből van csupán kilenc istenes vers számára hely hanem 1589-ben eredetileg is csak ennyi került be Balassi könyvébe. Végleg el kell tehát ejteni azt az álláspontot, hogy a 99. lapon olvasható bejegyzés ellenére mégis egyszerűen átmásolták a másik könyv tíz énekét Balassi könyvébe. Szó lehetne azonban arról, hogy ez a kilenc ének mind a másik könyvből vétetett, de ezt a lehetőséget is el kell ejtenünk.

Egyrészt három itt szereplő énekről nagyon valószínű, hogy 1589 nyarán frissen szereztetett, s így nem másolhatták máshonnan. A „Nincs már hová lennem” kezdetű ének címében olvasható új szócska például nyilván azt jelzi, hogy ez nem egy már korábban megírt vers, hanem új szerzemény. Úgy vélem megerősíti ezt a datálást az ének 10. sora is: „Ne gyalázzon engem

²² BÓTA i. d. mű 429.

kevély ellenségem". A „kevély ellenség” kifejezés valószínűleg Júliára vonatkozik, akire név nélkül Balassi gyakran hivatkozik 1589 nyarán, azután, hogy az utolsó Júlia-énekben kijelentette: „többé nem említvén Júliát immár versül”. Így Júlia név nélkül jelen van a „De mit gyötresz engem”, a „Pusztában zsidókat” és az „Ó én édes hazám” kezdetű ekkor szerzett énekekben is; ez utóbbiban még hozzá a most tárgyalt vershez nagyon hasonló formában van megnevezve: „szerelmes ellenségem”²³. Énekünket ezért a 10. sor célzása és kifejezése is pontosan az 1589 nyarán szerzett költemények közé utalja. A kódexben rögtön ez után következő Buchanan parafrázis („Az én jó Istenem”) sem keletkezhetett korábban, mivel a költő épp akkor foglalkozik Buchanan *Jephtá*-jának fordításával. Végül a „Mennyei seregek” kezdetű zsoltár tartalmi szempontok, valamint ECKHARDTnak e zsoltár és a búcsúének rokonságára vonatkozó megfigyelése folytán szintén nem tekinthető korábbinak.²⁴ E két utóbbi énekkel váltotta be Balassi azt az 1589 júliusában tett, s a kódex 99. lapján olvasható ígéretét, hogy még több psalmust le fog fordítani.

Másrészt az is bizonyítható, hogy a kódexbeli kilenc ének még akkor sem lehetett volna bent mindenestül a másik könyvben, ha közülük egyről sem tudnánk, hogy új szerzemény. Van ugyanis négy olyan istenes vers, melyek a kutatás egybehangzó bizonyossága szerint Balassi korábbi — legkésőbb házassága idején készült — énekei, de nem szerepelnek a kódex első 61. verse között. Ez a négy ének („Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod”, „Ó én Istenem im mi törtinék”, „Ó szent Isten kit kedvedben”, „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása”) tehát benne kellett, hogy legyen a másik könyvben, a kódex kritikus kilenc verse között viszont nincsenek.²⁵ Sőt talán a másik könyvben kellett lennie a később elveszett, de Rimay által említett „Pokolbeli kísértetek faggatnak” kezdetű éneknek is, mert ezt is fiatakorinak kell tartanunk. Erre utal a még Bornemiszára emlékeztető kezdősor, a házassága előtt írt „Bocsásd meg Uristen” utolsó sorával („Tusakodván ördöggel”) való rokonság s a csak egy fiatakori énekben (*Aenigma*) előforduló *faggatnak* szó. Ha már most a kérdéses kilenc éneket, mind a másik könyvből próbálnánk származtatni, akkor ott 13, vagy 14 éneket kellene feltételeznünk, holott csak tíz volt benne.

Ezek szerint tehát elképzelhetetlen, hogy a kilenc éneket mind a másik könyvből írták ki. Ugyanakkor az is lehetetlen, hogy mind a kilenc vers ekkor, 1589 nyarán keletkezett. A sok tekintetben kezdetleges első Szentháromság-himnusz például nem készülhetett 1589-ben, Balassi költészetének legérettebb szakaszában. Nem gondolhatunk tehát másra, minthogy ezen énekek között újak is a másik könyvből átvettek is vannak. Hogy mi indíthatta a költőt arra, hogy egy-két hónappal verseinek összeírása után, új szerelmes és istenes énekeivel együtt, a másik könyvben levő tíz vers egy

²³ Nem érzem meggyőzőnek BÓTÁnak azt az érvelését (id. mű 424), hogy az új szócska itt *újabb* helyett állna, és azt jelentené, hogy a Báthorinál és Ungnotnénál hanyódo korábbi „könyörgés” pótlására írt versről van szó. Nézetem szerint a „könyörgés” szót Balassi itt egészen stereotip értelemben használja. Hasonlóképpen erőltetett a „kevély ellenség” kifejezésnek Dobó Ferencre való vonatkoztatása (422).

²⁴ Balassi kiad. I, 256.

²⁵ ECKHARDT kiadásában az első hármat Balassi fiatakori házassága előtt írt éneknek tartja. BÓTA az első kettőre vonatkozóan ezt kétségbevonja (id. mű 429), pedig mindkét ének Balassi fiatakorára jellemző versformában íródott, s így meggyőzőbbnek tartom ECKHARDT álláspontját.

részét — s csak egy részét! — bemásoltassa a „maga kezével írt könyv”-be, vagyis verseinek terjesztésre szánt gyűjteményébe, azt nem tudhatjuk. Mivel a másik könyvben felejtett énekek minden valószínűség szerint még házassága előttiek, talán azt akarta elkerülni, hogy ezek bekerüljenek könyvének abba a részébe, mely a házassága utáni verseket tartalmazza.²⁶

Bár egyelőre még maradt egy jó adag bizonytalanság a kilenc ének eredete körül, bizonyos kronológiai megállapításokat mégis megtehetünk. Egyrészt biztosnak kell vennünk, hogy a „Nincs már hová lennem”, az „Az én jó Istenem”, a „Mint az szomju szarvas” és a „Mennyei seregek” kezdetű énekek, melyeket ECKHARDT részben lengyelországiaknak, részben a lengyel út utániaknak tartott, 1589 őszén már készen voltak, mert a „maga kezével írt könyv” ekkor már lezáródott. Másrészt valószínű, hogy a „Mint az szomju szarvas” kivételével ezek az énekek 1589 nyarán keletkeztek, míg a kilenc ének között szereplő többi istenes verset ennél korábbinak tekinthetjük. Ezek az eredmények több ponton egybevágznak BÓTA LÁSZLÓNAK az énekek tartalmi elemzéséből levont időrendi következtetéseivel.

8. Balassi „maga kezével írt könyv”-t az ő megbízásából íródeákjai több példányban lemásolhatták s így keletkezhetek azok a kéziratos Balassi-versgyűjtemények, melyek létezését a kutatás eddig kimutatta. Ezek egyike volt a Batthyány—Zrínyi-féle kódex, valamint az ECKHARDT által joggal feltételezett erdélyi kézirat,²⁷ s egy ilyen másolat volt a váradi kiadó kezében is.

A „maga kezével írt könyv” egy másolata lehetett az a kézirat is, mely Wesselényi Ferenc nádor birtokában volt, s amelyből ő többször idézetett. Ez a másolat nyilván a nádor nagyanyján, a költő Céliáján át származott a verskedvelő főúrra s ebből a kódexből ismerhette Balassi szerelmi költészetét a Wesselényi udvarában szolgáló Gyöngyösi István is. ECKHARDT feltételezte, hogy ez a példány került később Ráday Gedeon tulajdonába, mivel Ráday példányában Balassi énekein kívül Barakonyinak és Széchy Máriának is voltak énekei. Ráday azt is állítja, hogy az egész kódex Barakonyi keze írása, amit ECKHARDT kétkedéssel fogad.²⁸ Ha arra gondolunk, hogy Ráday birtokában az a példány volt, amelyet Wesselényi nagyanyjától örökölt, akkor valóban nem lehet szó Barakonyi kezeírásáról. Úgy vélem azonban, hogy nincs okunk kétségbe vonni Ráday állítását s ezért a Ráday-példányban inkább a Wesselényi birtokában volt kódexnek egy Barakonyi által készített másolatát kell gyanítanunk. Barakonyi azután az általa lemásolt kódexbe írta később bele Széchy Mária és a saját verseit. Ennek a megoldásnak a valószínűségét nagyon fokozzák a Wesselényi, illetve Széchy Mária és Barakonyi közötti szoros kapcsolatról valló adatok. Wesselényi például gyakorta közbenjár Barakonyi érdekében; Barakonyi 1656-ban 2000 ft-ot adott kölcsön

²⁶ Igen bizonytalan volta miatt csak jegyzetben merem összefoglalni a „másik könyv” tíz versére vonatkozó feltevésemet. Mindenekelőtt eltekintek a „Lelkemnek hozzád való” kezdetű énektől, mert ez esetben Balassi szerzősége ellen komoly érvek hozhatók fel, melyekre később részletesen kitérek. A tíz ének között így lehetett négy házassága előtti („Bizonytalán esmérem”, „Ó én Istenem”, „Ó szent Isten”, „Pokolbeli kísértetek”), ezeket nem íratta át a költő nagyobb „kiadásra szánt” gyűjteményébe; valamint hat házassága utáni („Az te nagy nevedért”, „Segélj meg engemet”, „Mint az szomjú szarvas” és a három szentháromság-himnusz), ezek végül bekerültek a „maga kezével írt könyv” kiegészítő részébe.

²⁷ Balassi kiad. I, 4—6.

²⁸ Balassi kiad. I, 5.

Széchy Máriának ; Széchy Mária egyes iratai Barakonyi levéltárába kerültek stb.²⁹ A Muránytól nem messze. Torna megyében birtokos Barakonyi mindenestre bejáratos lehetett Wesselényiékhez, s így módja volt lemásolni Balassi verseit. Barakonyi kódexe később valamilyen módon Sárospatakra került, ahonnan azt azután Ráday megszerezte, de sajnos hamarosan el is vesztette.³⁰

A költő barátjának és tanítványának, Rimay Jánosnak a birtokában is volt egy másolat Balassi „maga kezével írt könyv”-éről, s ez a kézirat volt főforrása a tervezett Balassi-kiadás összeállításakor. ECKHARDT SÁNDOR kritikai kiadásának bevezetésében szintén foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mely kézirat alapján dolgozott Rimay, de azt a lehetőséget, hogy a Balassi-kódex szövegét ismerte, elveti.³¹ Ezt mindenekelőtt arra alapítja, hogy Rimay híres bevezetésében az általa meg nem talált Balassi-énekek közt említi a „Szit Zsuzsánna tüzet” kezdetűt, amely pedig a kódexben megvan. Egyúttal ECKHARDT arra is következtet, hogy Rimay talán a Celia verseket sem ismerte. A Celia-dalok és a lengyel Zsuzsánnához írott vers azonban a Balassi-kódexnek már abban a részében van, amely nem lehetett a „maga kezével írt könyv” organikus része, s így nem szerepelhetett a róla még a költő életében, sőt talán még 1589-ben készített másolatokban sem. Mellesleg jegyzem meg, hogy a Célia-énekeket ismernie kellett Rimaynak, erre maga ECKHARDT utal, amikor Rimay egyik szerelmes versét az egyik Célia-ének szabad átköltésének minősíti.³² Van azonban ECKHARDTnak még egy olyan érve is a kódex anyagának Rimay által való használata ellen, amely már a „maga kezével írt könyv” szövegére vonatkozik. „Az is eltér a kódex szövegétől, — írja — hogy Rimay csak két Júlia-ének latin kivonatáról tud, holott nagy részük élén latin argumentum áll.” ECKHARDT itt téved, mert igaz, hogy több Júlia-ének előtt olvashatunk latin megjegyzéseket: „De Julia venante”, „Inventio poetica”. „Sibi canit et musis” stb., de ezek mindig csak bevezetik egy-két szóval az argumentumnak egyébként magyar nyelvű szövegét. Tisztán latin nyelvű és kissé részletes argumentum viszont csak a két utolsó Júlia-éneknél található. Rimay, aki versei elé sokszor a vers terjedelmét jóval meghaladó argumentumokat szerkesztett, nem tekinthette igazi argumentumnak az „Inventio poetica”, „Altera inventio” stb. jellegű megjelöléseket. Számára elfogadható latin argumentum csak az említett kettő lehetett. Így nincs semmi akadályja annak, hogy Rimay részéről a „maga kezével írt könyv” egyik másolatának használatát feltételezzük. Hangsúlyozni kell azonban, hogy csak másolatról lehetett szó, az eredeti Balassi-kézirat nem kerülhetett hozzá. Előszavában ugyanis közli, hogy Balassi énekeit, azok „sok helyben való bontakozási miatt” megigazította, vagyis hibás másolatok voltak a kezében, nem pedig az eredeti hiteles szöveg.

²⁹ A fiu-utód nélkül meghalt Barakonyi Ferenc levéltára vejéhez, Gyulai Ferenchez került és azután a Gyulai grófok levéltárába olvadt. A levéltár így a legutóbbi időkig fenn is maradt a Nyitra megyei Szokolócon, de a második világháború után csak csekély töredéke maradt meg. A fennmaradt iratok jelenleg a pozsonyi Mezőgazdasági levéltárban őrzöttek, s szerencsére köztük van a Gyulai-levéltár 1836-ban készült clenchusa. Ebből számos már elveszett Barakonyi-iratról értesülünk; Wesselényivel, illetve Széchy Máriával kapcsolatos iratokról olvashatunk például 1871, 2118 és 2242 számok alatt. — Barakonvihoz lásd még: KLANICZAY: Barakonyi Ferenc. Magyar Századok Bp. 1948. 120—122.

³⁰ ECKHARDT: Megjegyzések, adatok Balassihoz. MNy. 1952: 177—178.

³¹ Balassi kiad. I, 7.

³² Balassi kiad. I, 260.

9. Minket természetesen az eredeti Balassi-kézirat további sorsa érdekel a legjobban. Ezért néhány szót kell még szólnunk az ún. ősmásolatról s annak összeállítójáról. A Balassi-filológia „ősmásolat”-nak nevezte el azt a kéziratot, mely Balassi „maga kezével írt könyv”-ének másolatával kezdődött, s melyből a jelenleg Balassi-kódex néven ismert kéziratot másolták. VARJAS BÉLA, — a kódex eddig legalaposabb vizsgálója — a következőkben összegezi, amit az „ősmásolat”-ról megállapítani tudott:

„Még Balassa életében (1589—1590 táján) készült a költő „maga kezével írt” könyvéből, amelyhez a LXII. énektől a Coelia-ciklus végéig az ősmásolat írója gyűjtötte össze több kéziratból az énekeket. Balassa életének vége felé az ősmásolat új tulajdonos birtokába vándorolhatott, aki a Balassa-versek végén levő számozatlan énekeket 1610 előtt jegyezhette a kézirathoz. Még ugyanaz a másoló vagy talán már egy másik írta hozzá 1610 táján Rimay költeményeit és a „mostani poéták” verseiből az első hármat. Akár csak Balassa verseinek eredeti gyűjteménye, az ősmásolat is elkallódott.”³³

VARJAS e megállapításait mindenekelőtt korrigálnunk kell azokkal a tanulságokkal, amelyeket a „maga kezével írt könyv” jobb megismeréséből levonhatunk. Így mindenekelőtt a 62—75. számú énekek — feltehetően nem Balassi saját írásában — már magában az eredeti kéziratban is benne voltak. De vajon a Balassi-kódex közvetlen elődjének tekintett ősmásolat keletkezhetett-e — legalább részben — még Balassi életében? VARJAS véleménye szerint az ősmásolat tartalma — melyről a Balassi-kódex pontos képet ad nekünk — 1590-től 1610-ig, több személy műveként alakult ki. Ezt az álláspontot nem tartom elfogadhatónak.

A Balassi-kódex elődje nézetem szerint egy átgondoltan, tervszerűen összeállított gyűjtemény, amelyet nem húsz év alatt fokozatosan másoltak össze, hanem egyidőben, még pedig a VARJAS által helyesen jelzett 1610 körüli években. Ezt elsősorban a kódex egyes részei előtt álló bevezetésekre alapítom, melyek feltétlenül ugyanazon személytől kell, hogy származzanak. Ezek a szövegek a következők:

1. Keövetkeznek Balasi Balintnak keölem keölem fele Szerelmes Énekj, kik keozótt eginéhanj Isteni dicziret. és Witezsigről ualo Éneki uagion.

Ezeket penigh az magha kezéuel jrt keoniueébül jrtak ky szorul szora. vétek keués hellien esset benne, az sem egyebtül lótt penigh hanem az Balasi jrasanak nehéz oluasassa miatt, de afeól megh lehet; külem külem mjndenik Eneket mykor mjrol, es kiről szerzette, megh jrta, az Nótajatis mjndenikinek fól jedzette. Az kj azert gieoneorkedik benne innént igazan megh tanulhatia mint kölj szereteoit szeretnj, és mjkipen kolj nekj köniorgeni, ha keduetlen és wad hoza; de nem mindent heouit ugj az szerelem tüze Talam mjnt eotett(1)

2. Keövetkeznek Rimai Ianosnak Keolemb külemb file Enekei, jollet minden szerzisse szinte itt ninczen, mert mind Keonjuestül az Tiszába ejtettik uolt, amelj keonjuben mjnd épen megh uoltanak. az ulta egiúue nem szedhettek eokat csak ennjreis az mjnt itt vannak.

Kiket méltó hogy a Balasi irasatul mesze ne hadgiunk, mert Balasj Balinton kjuól csak egj Magyar sem érkezhetik el vile, bar ugian igen igjekeziki rajta: kiről eteleted tehet akar kj az irasat oluassa, azmint Balasi Balintis igj szolot felöle eltiben (mond) ha ugj megj elő dolgodban azmint elkeztil

³³ VARJAS: Balassi-kódex XXIX—XXX.

giakoroluan azt nem hogj elnem érkeznél uile, de meghis foghsz halladni ; Seot halala orajanis eotet ualotta Balasj Helieben valonak lennj : keruén arra hogy azeo halalat verseiuel ekesicze megh : Kit uéghezis ujtt Rimaj Ianos, melj irassat atób Eneki utan helihestettünk. (148)

3. Kezdennek itt mar külö[nb] Kőlőmb fele szep Enekek, mellieket ez mostanj poetak szerzetek, akaruan az Poetasagban elmejeket farasztuan futatnj az Balasj Balint elmeieue[l], es Poetasagaban el ernj es megis halladnj meljne bizonj chak az egjkeis ketség nem hogi mind kettő. (176)

A kódex három fő-részt bevezető szövegek az egész gyűjtemény előre átgondolt egységes koncepciójára vallanak : először jönnek Balassinak, a költő-fejedelemnek a versei, ezt Rimay művei követik, mert Rimay az egyetlen magyar, aki „elérkezhetik” vele, bár sokan igyekeznek erre ; s végül itt vannak ezeknek az igyekvőknek, a „mostani poétáknak” a versei, akik Balassit utolérni és meg is haladni szeretnék, noha e reményük felette kétséges. A gyűjtemény összeállítója tehát a kor költészetének szinte valamely reprezentatív gyűjteményét akarta létrehozni Balassi munkásságával az élen. Nemcsak a bevezető szövegekben felismerhető ismétlődő stereotip kifejezések, és a stílus azonossága vallanak tehát egy szerzőre, hanem mindenekelőtt a szövegeken végig vonuló koncepció, amely értékelő, kritikai szempontokat is tartalmaz. Bevezetései alapján azt is tudjuk az összeállításról, hogy Rimay személyesen jól ismerte ; a jó másfél évtizeddel korábban elhunyt Balassihoz azonban nem állhatott közel, hiszen írásának olvasása is nehezebbre esett.

Ez a művelt, irodalmi érzékkel rendelkező tájékozott világias literátor igyekezett a leghitelesebb források alapján dolgozni. Meg tudta szerezni Balassi eredeti verskézirátát, a „maga kezével írt könyv”-et, és pontosan tájékozva volt a Rimay-énekszövegek sorsáról is. Tudta, hogy az a könyv, amely Rimay összes verseit (természetesen csak a koraiakat és a XVII. század első évtizedében írottakat !) magában foglalta, a Tiszába esett, s ezért ő maga igyekezett összeszedni annyi Rimay-éneket, amennyit csak tudott. Bár e gyűjtő munkájára — mint láttuk — büszke is, a kódexnek általa gyűjtött anyagát mégsem tarthatjuk egyenértékűnek a Balassi kéziratából másolt résszel. Ennél ugyanis biztosan tudjuk, hogy a költő eredeti kéziratát másolta, s hogy az énekek címeit is a költő kéziratából vette ; A Rimay-rész esetében ez nem biztos, nem állíthatjuk, hogy Rimay versszövegei a költő autográf kézírataiból származnak. A Rimay énekek kódexbeli címeiről például határozottan az az érzésem, hogy azokat az összeállító adta, a Balassi-féle címjelölések mintájára. Mindezt a Rimay-versek szöveggkritikájánál is figyelembe kell vennie a kutatásnak.³⁴

Meg kell még jegyeznem, hogy a kódexben az idézettekén kívül még két bevezető, magyarázó szöveget találunk. Az egyik Balassi házassága előtti énekeinek végén, illetve a házassága után szerzett énekei előtt van. Ez a szöveg mai fogalmazásában származhat szintén az 1610 körül dolgozó kódex-összeállítótól, de az itt közölt tudnivalókról (mely versek veszték el, miért nevezte a költő szerelmesét Júliának stb.) biztosan szó volt már Balassi könyvében is, s így a másoló szerepe legfeljebb csak az átfogalmazás lehetett.

³⁴ VARJASNAK az ősmásolat Rimay-részének elkészülésére vonatkozó időmeghatározását (1610 körül) ECKHARDT nem vonta kétségbe. A Rimay-énekek kronológiájánál ezt a körülményt mégsem vette tekintetbe. Három éneket („Könyörülj én rajtam”, „Hogy feledkezik el”, „Udvar s irigy tisztelt”) ugyanis Rimay későbbi korszakába sorol, noha benne vannak a kódexben, tehát 1610-nél aligha lehetnek későbbiek.

A másik ilyen jegyzet már biztosan nem tőle származik, hanem már forrásában is ott volt: ez a 99. lapon levő megjegyzés a másik könyvben őrzött tíz istenes énekről. Feltehetően valamilyen összekötő szöveg lehetett a húcsú-ének után és a Célia versek előtt is, ez azonban a kódex csonkulása miatt sajnos elveszett.

Az úgynevezett ősmásolatnak -- melyet helyesebb lenne Balassi -- Rimay kódexnek nevezni, hiszen csak a fele „másolat” — a Balassi „maga kezével írt könyv”-éhez való viszonyát mindezek alapján másképp látom, mint VARJAS. Mivel Balassi könyvét ugyanakkor kellett, hogy lemásolják, amikor az egész kódexet szerkesztették, a „maga kezével írt könyv” lemásolására nem kerülhetett előbb sor, mint a XVII. század első évtizedének a végén. A kérdés most csak az, hogy vajon az ekkor dolgozó szerkesztő toldotta-e hozzá a lengyelországi szerelmes verseket és a Balassi-részt lezáró vegyes tartalmú s kétes hitelű verscsoportot, vagy pedig ekkorra már ezeket is ott találta a „maga kezével írt könyv” végén. Ezt az utóbbit tartom valószínűnek, a kódex összeállítójának képzettségét és figyelmét tapasztalva nehezen hihető, hogy ő sorolta volna Illésházy 1604-ben írott versét Balassi énekei közé. Sokkal inkább elképzelhető, hogy a „maga kezével írt könyv”-nek Balassi által írt, majd az ő irányítása alatt a 75. sz. énekkel bezáróan folytatott és befejezett anyagához később más valaki, vagy esetleg maga a Balassi megbízásából már eddig is másoló íródeák írta hozzá a lengyelországi szerelmes verseket. Itt azután VARJASSal egyetértésben csak arra lehet gondolni, hogy a kódex — azaz Balassi könyve, nem pedig az ősmásolat, mint VARJAS véli — gazdát cserélt, s egy avatatlan kéz írta ezután hozzá 1605 táján a Balassiénak vélt heterogén verscsoportot. Ezután juthatott Balassi most már többszörösen megtoldott kézírata a Balassi — Rimay kódex, vagyis az ún. ősmásolat, szerkesztőjének birtokába.

Mivel nem tudjuk megállapítani, hogy ki volt ez az 1610 táján dolgozó művelt, irodalomkedvelő férfiú, az eredeti Balassi-kézirat további sorsáról sem tudhatunk semmit. Balassi „maga kezével írt könyvé”-nek és leszármazottainak tárgyalását annak megállapításával zárom, hogy a Balassi-kódex másolásának idejét a VARJAS által megjelölt 1635 — 1650 közötti időnél későbbre, az 50-es évekre helyezem, mivel a kódex másolását meg kellett, hogy előzze a rendezett váradi kiadás megjelenése, ami pedig az 1650 körüli éveknél korábbra bajosan tehető.

II. RIMAY KÉT ELVESZETT KÉZIRATA

A Balassi-életmű filológiai kérdéseinek megoldásában óriási előnyt jelent a költő által szerkesztett könyv tartalmának az ismerete. Rimaynál viszont ezt nélkülöznünk kellett, mert műveinek egyetlen olyan gyűjteményét sem ismerjük, amely az ő saját összeállításának bizonyult. A fiatalkori verseit tartalmazó kódex, melyet valószínűleg ő maga írt össze, a Tiszába esett: a Balassi-kódexnek — ezt a megsemmisült kéziratot mintegy pótolni akaró — Rimay-része viszont nem magának a költőnek a gyűjtése. Tudunk Rimay verseinek sajtó alá rendezett gyűjteményes kéziratáról is, a költő utolsó éveiből, de ez sem maradt ránk.³⁵ A szerzőre visszamenő kéziratoknak

³⁵ Rimay kiad. 161.

ez a hiánya a legfőbb oka annak, hogy a Rimay-filológia terén még lényegesen hátrább vagyunk, mint Balassi esetében. Az alábbiakban megkísérlem most rekonstruálni Rimay két elveszett kéziratát, melyek tartalmát azonban különböző töredékek, illetve a nyomtatott kiadások mégis megőrizték. A Balassi halálára írt emlékkiadvány eredeti teljes kézírata lesz az egyik, Rimay verseinek sajtókész kézírata a másik.

I. FERENCZI ZOLTÁN Rimay-életrajza Rimay három Balassinak szentelt kiadványáról, illetve kiadvány-tervezetéről szól.³⁶ Az egyik a XVI. század végén nyomtatásban is megjelent epicedium; a másik a Balassiak emlékére írt latin költemények fordítását tartalmazta volna, s ezt egy védő bevezetés, apológia előzte meg; a harmadik pedig Rimay tervezett Balassi-kiadása. Az első munkának két példánya ma is megvan, a Balassi-kiadásról pedig annak fennmaradt előszava tudósít, de vajon létezett-e valóban a FERENCZI által másodiknak említett emlékkiadvány? FERENCZI s ő előtte már RADVÁNSZKY BÉLA e feltevésére Rimaynak egy a Madách Gáspár hagyatékában fennmaradt latin írása szolgáltatott alapot. Ebben Darholez Kristófhhoz címezve, Rimay a következőket írja:

„Egyébként, hogy amaz elhunyt hősökre vonatkozó és reám eső tartozásom tisztét ellássam, és hogy a te szándékodat és munkádat is, melyet korábban az ő dicséretükre szenteltél, azoknál legalábbis, akiknél a latin nyelv ismerete és használata hiányzik, ismertté tegyem, — az ilyenek gyakori biztatásától is indítatva — azt a keveset, amit tettem, mint látod gyenge tudással a mi köznyelvünkön az ő életükről és halálukról írt költeményeket — az őket magukat, hazáját és a széptudományokat nagyon becsülő Nagyságos és Tekintetes stb. Nádasdy Tamás úrnak címzett bevezető védőiratunkkal együtt — kiadtuk, olyan módon pedig, hogy téged (aki számára — gyakorta emlékszünk rá — a mi dolgaink mindig becsesek) az ő gyámjukul jelöllek ki, és mindazokkal szemben, akik a hamis hírnek adnak hitelt, s akik dühös fenekedéssel az erényeket, melyek a nyugalmas nyugalomra vannak szánva, kellemetlenül nyugtalanítják, őrizetbe és védelembe helyezhessem.”

Mivel Darholez Kristóf 1595-ben Bártfán csakugyan kiadta a két Balassi-testvér halálára írt latin emlékverseket, nem volt alaptalan az a feltevés, hogy Rimay itt ennek a gyűjteménynek az általa történt lefordításáról beszél. Ebben az esetben ez a Darholezhoz címzett ajánlás e gyűjtemény elé készült a Nádasdy Tamásnak ajánlott apológiával együtt. ECKHARDT SÁNDOR — bár nem száll vitába FERENCZI érveivel — Rimay fenti állításait nem egy elveszett kiadványra, hanem Rimay ismert epicediumára vonatkoztatja. Álláspontját megerősíti a latin ajánlás néhány további mondata. Rimay ugyanis az idézett rész után mindjárt így folytatja szövegét: „Ha pedig ezek az én gyenge kísérleteim úgy tetszenek neked, hogy van bennük, ami egyesek közönséges elméjét közönséges módon illeti, másutt meg kevésbé felelnek meg megértésüknek, tudjátok meg, hogy abban őt követtük...” Majd alább: „... az ő utánzásának és példájának ösztönzésére nem tudtuk teljesen elfeledni ebben az írásban a díszítést, édességet s egyúttal a komolyságot... Ha te (mint reméljük) helyesléseidet kifejezve jó példával jársz mások előtt, alig kételkedem abban, hogy a mi rosszakaróink sértéseit megvetve többi zsengeinket is, ... napvilágra hozzuk.” Rimaynak ezek a kijelentései

³⁶ FERENCZI ZOLTÁN: Rimay János Bp. 1911. 18—38.

³⁷ Rimay kiad. 34—37. ECKHARDT fordítását helyenként megváltoztattam.

nehezen vonatkoztathatók a Darholcz gyűjteményében megjelent harmadrangú latin verselők szerzeményeinek fordításaira. Sokkal nagyobb írói becsvágy és öntudat nyilatkozik meg e sorokból, semhogy azokat ilyen esetleges fordításokra érthetnénk. Rimay saját zsenyéit, mestere példamutatása nyomán írott saját költeményeit ajánlja barátja védelmébe.

A Darholcz-féle gyűjtemény lefordítására vonatkozó feltevés cáfolatára még egy konkrét bizonyítékot is felhozhatok. A Darholcz által kiadott versek egyikét, Tolnai Balog János egyik epigrammáját ugyanis Rimay valóban lefordította, s ez a fordítás az eredeti latin verssel együtt ott szerepel az Istenes Énekek nyomtatott kiadásainak az élén. ECKHARDT felismerte, hogy Rimaynak az a fogalmazvány-töredéke, mely az Ipolyi-levéltárban maradt fenn, Tolnai Balog magyarra fordított versének magyarázatával, illetve méltatásával kezdődik. Rimay itt így nyilatkozik a latin epigramma szerzőjéről: „Írt sokat többetis ditsirettel mind az keet Attiafi felől, de ez egnihani szep mestersegő ighiczke menit kell az töb irasanakis tulaidonitanunk, szép zoeöld czégéreet mutattya.”³⁸ Tolnai Balog valóban több verset írt Darholcz kiadványa számára. Rimay sorai azonban arról tanúskodnak, hogy ő a többit nem fordította le, hiszen különben szavainak nem volna értelme. A Darholcz-gyűjtemény teljes magyar fordítása tehát sohasem létezett, Rimay mindössze Tolnai Balog egyik epigrammáját költötte át magyarra, s ez nem alkothatott önálló kiadványt.

ECKHARDT a Rimay kritikai-kiadás jegyzeteiben rítal arra a korábbi véleményemre,³⁹ hogy a fennmaradt két epicedium-példány esetleg csonka, s hiányzik belőlük a címlap, a Nádasdy Tamásnak szóló ajánlás, valamint a Darholczhoz címzett előszó, mely mint láttuk csak az epicedium bevezetésére készülhetett. Erre a feltevésemre több gyanús körülmény adott okot. Az epicedium-példányokon nincs igazi címlap, mely a szerző nevét, az egész mű címét, a nyomtatás helyét és idejét megnevezné. Ehelyett a kiadvány az epicedium-ciklus első énekének címével és prózai argumentumával kezdődik: „Generosi ac Magnifici Domini Valentini Balassa de Gyarmath, ad Castra Strigoniensia iter et procinctus”, majd magyarul: „Az Nagyságos Gyarmathi Balassa Balintnac Eztergam ala valo keszület”. Nyilvánvaló, hogy ez nem az egész ciklusra vonatkozik, hanem csak annak első darabjára, melyben valóban Balassi készülődéséről van szó. Egyébként is, mint arról a Darholczhoz címzett előszóból, valamint magának az epicediumnak a tartalmából értesülünk, az ének-sorozat nemcsak a költőnek, hanem mindkét hősi halált halt Balassi-fivérnek volt szentelve. A kiadvány élén álló címhez, illetve az ehhez kapcsolódó bővebb argumentumhoz hasonló bevezetés egyébként a ciklus minden éneke előtt megtalálható, s így nem férhet ahhoz kétség, hogy az egész mű címe hiányzik a kiadványból.

A fennmaradt példányok csonkaságára vonatkozó feltevést, a kiadvány tüzetesebb vizsgálata után, mégis el kell ejteni. Valószínűtlen ugyanis, hogy mindkét ismert példány pontosan ugyanazon a helyen csonkult volna meg; a nyomtatvány csonkaságának bizonyítására a fenti tartalmi megfontolások mellé könyvészeti érveket felsorakoztatni nem lehet. Sőt a kiadvány első levele arra mutat, hogy az első ének címét valamilyen okból címlap-szerűen akarták elrendezni. Míg ugyanis a többi ének címe folyamatosan beleilleszkedik

³⁸ Rimay kiad. 47.

³⁹ Rimay kiad. 175.

a szövegbe, addig az első ének címe és argumentuma, jelentős helypazarlással, az egész első levelet betölti. Végül Balassi és Rimay istenes énekeinek kiadásai-ban, melyekben az epicedium mindig közölve van, sohasem találkozunk az egész ciklus címével. Így bele kell nyugodnunk abba, hogy az epicedium úgy hagyta el a sajtót, ahogy a fennmaradt példányok mutatják.

Más kérdés azonban, hogy vajon ez a szerző eredeti szándéka szerint történt-e? Erre csak határozott *nem*-mel felelhetünk, mivel birtokunkban van a kétségtelenül e versek elé szánt latin előszó. De egyébként is elképzelhetetlen, hogy Rimay a barátja emlékét megőrkítő vers-ciklust ilyen suta formában akarta volna a nyilvánosság elé bocsátani. Ha tehát a nyomtatványt nem is tekinthetjük csonkának, magát a művet annak kell tekintenünk, s ezért meg kell próbálnunk Rimay eredeti tervezetét, s feltehetőleg annak elkészült teljes kéziratát rekonstruálni.

A Darholczhoz címzett latin előszóban félreérthetetlenül közli Rimay, hogy a szóban forgó kiadványt egy a Nádasdy Tamásnak ajánlott apológiával vezette be. Erre a latin előszó egy későbbi helyén is utal, Balassi ellenségeiről, s a nagy költő elleni vádokról s rágalmakról szólván: „Mi pedig itt ezekkel szemben közbevetnők magunkat, ha a mi apológiánkban pajzsunkat már fel nem emeltük volna...” Ennek a mondatnak csak akkor van értelme, ha a szóban forgó apológia ugyanabban a kiadványban, még pedig a latin előszó előtt olvasható. Ha az apológia és a latin előszó különböző kiadványok számára készültek volna, akkor Rimay nem mulaszthatta volna el, hogy a Balassit ért vádak ellen a latin előszóban is határozottan fel ne lépjen. Tévesnek kell tartanunk ezek után ECKHARDT SÁNDOR eljárását, aki a Darholczhoz címzett előszót *Balassi Bálint apológiája* címmel látta el. Nem ez az apológia, hanem egy másik, Nádasdynak címzett írás volt az, mely Rimay eredeti kiadványtervezete szerint a latin előszó előtt kellett hogy helyet foglaljon. Véleményem szerint ennek az elveszett apológiának a töredékei azok a fogalmazványok, melyek az Ipolyi-levéltárban ránk maradtak, s melyeket ECKHARDT *Előszó-töredékek egy Balassi-kiadáshoz* címen iktatott be kiadásába.

Ez a töredékes magyar nyelvű szöveg kétségtelenül apologetikus jellegű, Rimay polemikus éllel ír, azt hangsúlyozva, hogy Balassi érdemei messze nagyobbak vétkeinél. Az is kiderül szövegéből, hogy írásának elveszett részében „bévséggel” szaporította Balassi Bálint dicséretét. Vajon nem az „apologia” hangját kell éreznünk ezekből a sorokból: „En azért a ki minden ez országban velem eggiut előknek az eletekre es erdemekre vigiazok, s ki szolgálnys akarok minden böchiulet erdemleő embereknek, yöuendöben valo yoo neueknek... ezeket (t. i. a Balassi-fivérekét) az yoo hirnnek az öröksegebeöl ki hadgyame kik mind hazayoknak es nemzetsegeknek sokat szolgaltatnak, s mind en hozzaam böchiuletes yoo akarattal woltanak?” Feltevésünk mellett szól e töredék magyar nyelve is. Valószínű ugyanis, hogy a Nádasdynak ajánlott apológiát Rimaynak magyar nyelven kellett írnia, hiszen mennél szélesebb olvasóközönséget akart meggyőzni Balassi érdemeiről, a Darholcznak írott ajánlás szerint amúgy is elsősorban a latinul nem tudókra gondolt műve megírásakor. Míg a kérdéses töredék mindenben megfelel a keresett apológia követelményeinek, addig semmi jel sincs arra, hogy Balassi-költeményeinek tervezett kiadásához bármi köze lenne.

Véleményem szerint ugyanehhez az apológiához tartozott az a kis töredék is, melyet Madách Gáspár kézírata őrzött meg, s melyet ECKHARDT a Balassi emlékére írott Rimay-szövegek közt 4. szám alatt közölt. Ebben a

töredékben sem Balassi költői érdemeiről van szó, mint a tervezett Balassi-kiadás előszavában, hanem emberi értékeiről. Rimay itt éppen azt hangsúlyozza, hogy Balassi sokkal többet szolgálhatott volna hazájának, ha hagyta volna; s ennek bizonyosságául Balassinak éppen egy olyan levélrészletét idézi, melyben a költő a vitézi élet iránti vágyáról ír, szembeállítva ezt a „versfaragás”-sal, az utóbbi kárára. Ez a gondolat semmiképpen sem illeszthető a tervezett Balassi-kiadás előszavának gondolatvilágába, de annál inkább beleillik egy apológia érvelésébe.

Mivel az Ipolyi-levéltár töredékének az elején Tolnai Balog verséről van szó, Rimaynak erről készült fordítását is a Balassi-halála után készült emlékkiadvány részének kell tekintenünk. A Tolnai Balog-fordítás és az Ipolyi-féle töredék összefüggésére ECKHARDT is rámutatott, s a töredéket éppen a vers miatt hozta Rimay tervezett Balassi-kiadásával összefüggésbe.⁴⁰ Tolnai Balog verse és Rimay fordítása valóban ott állott Rimay kiadástervezete élén,⁴¹ ez azonban nem zárja ki, hogy a versfordítás eredetileg az epicedium-kiadvány számára készült.

A tervezett Balassi-kiadás összeállítása — ECKHARDT meggyőző bizonyítása szerint — legkorábban az 1610-es években történhetett, vagyis jó húsz évvel Balassi halála után. Nehezen elképzelhető, hogy Rimaynak az 1610-es években jutott volna eszébe Tolnai Balog húsz évvel előbbi, merőben alkalmi jellegű epigrammáját lefordítani. Ezt egyébként Rimay vers-fordításának formai kezdetlegességei is megerősítik: a gyöngébb verselés és rím-technika Rimay költői fejlődésének korai szakaszára utalnak. A Balassi-kiadás összeállításakor azonban már érett költő, amit világosan szemléltet a „Bálint, nevezetben ki voltál Balassa” kezdetű, kétségtelenül a kiadás számára szerzett vers is. Ha a Balassi dicséretét hirdető két éneket összevetjük, formai okok alapján is Rimay két különböző korszakába kell utalnunk azokat.

2. Összefoglalva fejtegetéseimet, Rimay eredeti emlékkiadványát a következőképpen rekonstruálhatjuk:

1. Az egész mű címe. (Ez elveszett.)
2. Tolnai Balog latin epigrammája és Rimay fordítása. (Fennmaradt az Istenes Énekek kiadásaiban. Eckh. kiad. 7.)
3. Magyar nyelvű apológia Nádasdy Tamásnak ajánlva. (Töredékei fennmaradtak az Ipolyi-levéltárban; egy részletét Madách kézírata őrizte meg. (Eckh. kiad. 8. és 4.)
4. Latin nyelvű ajánlás Darholez Kristófhöz címezve. (Madách Gáspár másolatában maradt ránk. (Eckh. kiad. 2.)
5. A két Balassi halálára szerzett emlékversek. (A nyomtatott kiadások szerint. (Eckh. kiad. 1.)

Az így rekonstruált teljes műben határozott tervszerűséget figyelhetünk meg. A tervezett kiadvány élén álló Tolnai Balog-epigramma Rimay munkáját szorosan Darholez emlékkiadványához kapcsolja, ami a latin előszó szerint szándékában is állott. A magyar nyelvű apológia a szélesebb olvasórétegnek szól és Balassit az egész közvélemény előtt akarja megvédeni a rágalmaktól. Azzal, hogy az apológiát Nádasdy Tamásnak dedikálja, egy főúr nevének tekintélyé-

⁴⁰ Rimay kiad. 185.

⁴¹ Vö. Solvirogram előszava (DÉZSI: ... bibliographiája 21.)

vel is emeli hőse érdemét. A humanista barátjához címzett latin előszó ezzel szemben a tudós világnak hívatott beajánlani Rimay emlékverseit. Rimay ebben a latin előszóban ugyanazon ékes latin stílusban ír, mellyel Justus Lipsiusnak írt levelét is fogalmazta. Maga az epicedium így méltó előkészítéssel, a mű hőséhez és szerzőjéhez méltó tálalásban kerülhetett volna az olvasók elé.

Az egész kiadvány-tervezet 1595–96 táján keletkezett, mivel nem előzhette meg Darholz 1595-ben megjelent gyűjteményét, de nem keletkezhetett 1596 október 13-a után sem. Ekkor esett el ugyanis Eger, melyről Rimay a latin előszóban még mint „egész Európának bástyájá”-ról emlékezik meg. A rekonstruált mű egyes részei világosan szemléltetik számunkra a 90-es évek Rimayjának gondolkodását, szemléletét és Balassi-portréját. Az egyes szövegeket szoros tartalmi, gondolati egység is összefűzi: Balassi mint hős szerepel bennük elsősorban és csak másodsorban esik szó a költőről, akkor is csak a humanista olvasóknak szánt latin előszóban. Rimay a kiváló embernek a nagy hazafinak és bátor hősnek, valamint ugyancsak hős fivérének akart itt emléket állítani, nem pedig a költőnek. Ezt élete későbbi szakaszában pótolta.

Mi okozta végül, hogy a teljes műből csak annak törzsanyaga jelent meg, nem tudhatjuk. A nyomdász az utolsó pillanatban az első emlékvers címét és argumentumát emelte esetlenül az egész kötet címévé, aligha a szerző tudtával és beleegyezésével. Szerencsére az elhagyott szövegek egy része így is ránkmaradt. A nyomdász gondatlanságát kell látnunk a ciklus második énekének egy súlyos értelmetlenségében is. A kiadás szerint ebben a versben Minerva a „hadvezérlő Pallás”-szal beszélget, ami kettős értelmetlenséget rejt magában: Minerva nem beszélgethet Pallás-szal, hiszen a két név ugyanazt az istent jelenti, Pallas pedig sohasem volt „hadvezérlő”. A vers értelméből amúgy is kiderül, hogy itt Pallas, azaz Minerva és a „hadvezérlő” Mars beszélgetéséről van szó. Balassi maga is írja egyik versében, hogy „Pallás és vitéz Mars” seregébe menekül a szerelem elől. Az ének szövegének 1. és 55. sorában ezért a „Pallás” nevet a „nagy Márs” kifejezésre kell javítani. Erre minden okunk megvan, mivel Madách Gáspár kéziratai közt megtaláljuk az epicedium első énekének utolsó és a második ének első versszakait. A második ének első sorában pedig ott a helyes „nagy Márs” alak áll, s ennek megfelelően az ének előtti argumentum is módosult.⁴² Mivel Madách Rimay saját kéziratai alapján dolgozott, s a teljes epicedium-kiadvány meg nem jelent részeiből is megőrzött egyet s mást, teljes joggal feltételezhetjük, hogy Madách ez esetben a szöveg hiteles változatát örököltette meg, annak ellenére, hogy a másolatában fennmaradt epicedium-strófák egyébként tele vannak hibákkal. Sajnálatos ezért, hogy a kritikai kiadás meghagyta a hibás és értelmetlen „Pallás” alakot.

3. ECKHARDT SÁNDOR Rimay-kiadásában megállapítja, hogy a rendezett váradi kiadás szerkesztője nemcsak különválasztotta Balassi és Rimay verseit, hanem közöl 19 addig még kiadatlan Rimay-éneket, sok esetben a szerzerítés körülményeire utaló személyes jellegű feliratokkal, továbbá kiadja Rimay hosszadalmas ének-bevezetéseit, kivonatait, illetve kommentárait, melyek a korábbi kiadásokban szintén nem szerepeltek. Mindebből ECKHARDT arra a következtetésre jut, hogy „Rimay sajtókész kézírata volt a II. váradi

⁴² Rimay kiad. 177.

kiadó előtt”.⁴³ Talán sikerül most valami közelebbit is megtudnunk erről a kéziratról.

A Rimay-filológia már eddig is rámutatott arra, hogy a rendezett kiadásokban megjelenő hosszú ének-bevezetések egy része megtalálható Madách Gáspár egyik kéziratában, az I. Madách—Rimay kódex VII. számú füzetében. Itt 16 ének 15 argumentuma olvasható, ugyanis a 15. szám alatt közölt kivonathoz két ének tartozik. Ha az ének kivonatok és a rendezett kiadás Rimay-énekeinek sorrendjét összehasonlítjuk, rögtön kiviláglik a kettő közötti összefüggés.⁴⁴

Madách-kézirat

Könyörülj én rajtam
 Kiáltok hozzád mélységből
 Reménységem te légy nekem
 Ó ki későn megyek
 Ó kegyelmes Isten
 Örök életnek
 Boldog kinek az Ur vétkét
 Hivek keresztyének
 Ó Uram Isten
 Egyedül tebenned
 Vitézség embernek
 Virtus lelki jóság

Kerekded ez világ
 Udvar s irigy tisztek
 Hitető szerencse
 Senkit a pénz és kincs

Lőcsei kiadás

Könyörülj én rajtam
 Kiáltok hozzád mélységből
 Reménységem te légy nekem
 Ó ki későn futok
 Ó kegyelmes Isten
 Örök életnek
 Boldog kinek vétkét
 Hivek keresztyének
 Ó Uram Isten
 Egyedül tebenned
 Vitézség embernek
 Virtus lelki jóság
 Ez világ mint egy kert
 Kerekded ez világ
 Udvar s irigy tisztek
 Hitető szerencse
 Senkit a pénz és kincs

Egy kivétellel a sorrend teljesen egyezik, ezt az egyezést még jobban kiemeli, hogy mind a Madách kéziratban, mind a lőcsei kiadásban a tizediknek közölt „Egyedül tebenned” kezdetű vers után ez a szövegrész olvasható: „Második része. Melyben e világi életünknek állapotjából származó akadályoknak orvosló eszközt szedegethetjük elménkbe.” A stílus alapján aligha vitatható, hogy ez is Rimay fogalmazása, s ez még inkább megerősíti, hogy a váradi kiadó valóban Rimaynak sajtókész kéziratából, illetve annak valamely másolatából dolgozott. A Madách-kézirat kivonatai pedig szintén ugyane sajtókész összeállításból másoltattak. Az egyetlen eltérés: az „Ez világ mint egy kert” kezdetű éneknek a „Virtus lelki jóság” után való beiktatása a kiadásban, sokféleképpen magyarázható, esetleg még maga Rimay változtatott a sorrendben, vagy a kiadó tért el attól ez esetben.

4. Ipolyi Arnold kiadta Ráday Andrásnak Rimayhoz 1629. március 25-én írott levelét, melyben többek között a költő verseinek kiadásáról is szó van. Idézzük a levél erre-vonatkozó, már sokszor közölt részét: „Küldje fel Kegyelmed az Virtusról Componált éneket Ferenczfi Uramnak. Ezeket az eneketek

⁴³ Rimay kiad. 171.

⁴⁴ Rimay kiad. 164. — A Madách-kéziratot teljes szövegével kiadta RADVÁNSZKY BÉLA: Rimay János munkái Bp. 1904. 309–325.: a lőcsei kiadás tartalomjegyzékét lásd Dézsi: . . . bibliographiája 31–41.

kik Madacz Gaspar Uramnál voltak, minden argomentomjaul úgy mint harminczhetnek kell lenni, jó Corrigalassal ha Kegyelmednek teczenek egy czomoban kj kellene njomtatnatnunk . . .”⁴⁵ Mivel Ráday egy olyan 37 éneket tartalmazó kéziratról beszél, mely Madáchnál volt, s amelyben az énekek argumentumai is benne voltak, feltételezhető ennek valami kapcsolata a Madách-féle argumentum-másolatok, illetve az azzal azonos szövegű és sorrendű rendezett kiadás között. Ha számba vesszük a rendezett-kiadásban közölt Rimay verseket akkor meglepő eredményre jutunk.

Az Istenes Énekek rendezett kiadásában a Rimay versei számára elkülönített részt az egyik Owen-epigramma fordítása nyitja meg, majd 38 különböző ének következik: végül a Balassi-epicedium zárja azt be. A 38-as szám fel kell, hogy keltse figyelmünket: Ráday András ugyanis egy olyan Rimay-kéziratot emleget, melyben 37 ének volt. Nézetem szerint az egy számnyi különbség ellenére joggal feltételezhetjük, hogy a váradi szerkesztő előtt fekvő Rimay-kézirat a Ráday-féle gyűjtemény valamely másolata lehetett. Mindekelőtt küszöböljük ki a két szám közötti eltérésből adódó nehézséget. Ezt az eltérést többféleképpen is magyarázhatjuk.

Először is Ráday levelében szó van „az Virtusról Componált” énekről, melynek utólagos megküldését kéri, ez tehát nem tartozott a 37 ének közé. A rendezett kiadás Rimay-énekei között azonban ez is ott van s így feltételezhető, hogy ez a 38. vers. A kérdést az bonyolítja, hogy a virtusról szóló éneknek két változatát ismerjük. A kiadásokban közölt rövidebb szöveg mellett Madách másolatai között fennmaradt ennek egy hosszabb változata is. Elképzelhető, hogy Ráday tudott erről a hosszabb szövegről is, s ezt sürgette, s ebben az esetben a kiadásokban közölt rövidebb változat az eredeti 37 ének egyike volt. Erre azért is gondolhatunk, mert ez az ének mind a kiadásokban, mind pedig Madách argumentum-másolataiban sorrendben a 12. helyen áll, tehát nem egy utólag hozzábiggyesztett darab. A számok közti eltérés abból is adódhat, hogy egy argumentumhoz két vers tartozott, amint azt a Madách-féle kivonat-másolatoknál láthatjuk. Ebben a kéziratban az egyes argumentumok pontosan meg vannak számozva, de a 15. számú argumentumhoz nem egy, hanem két vers tartozik („Hitető szerencse” és „Senkit az pénz és kiacs”). Ha a Ráday kezében levő kéziratban is meg voltak számozva az egyes énekek, és a 15. szám alatt ott is e két ének együtt szerepelt, akkor lehet, hogy ő csak az utolsó ének sorszáma alapján beszélt 37 versről, holott valójában ez 38-at jelent. Arról is szó lehet, hogy a „Mi Urunk, s édes Atyánk” és az „Adjunk hálát Istenünknek” kezdetű rövid énekek Rimay szándéka és kézírata szerint egynek számítottak. A két vers egyike prédikáció előtti, a másik prédikáció utáni dícséret, csind a kettő három strófából áll, s mint ECKHARDT feltételezi, mindkettőt meh nyelvből fordította.⁴⁶ A kiadásokban a két ének közvetlenül egymás után következik, s míg az első előtt hosszabb kivonatot találunk, addig a másodikat csak a „Post concionem dicenda” rövid szöveg előzi meg. Könnyen elképzelhető, hogy ezt az utóbbit csak amolyan belső címnek kell felfogni, s ez esetben a váradi kiadó nem a költő szándékai szerint járt el, mikor tipográfiailag elválasztotta az előzőtől. Végül az is lehetséges, hogy az utolsónak, 38.-nak közölt „Az idő ósága nevel magas fákat” kezdetű epigramma amolyan záróversecskének tekintendő s Ráday András ezt nem számította hozzá a többi

⁴⁵ IPOLYI ARNOLD: Rimay János államiratai és levelezése. Bp. 1887. 321.

⁴⁶ Rimay kiad. 209.

énekhez. Ha a kérdés teljes bizonyossággal nem is dönthető el, annyi bizonyos, hogy a 37-es és 38-as számok közötti eltérésre több magyarázat is lehetséges, s így végsőfokon feltételezhető, hogy a Ráday által emlegetett „harminchét” ének azonos a lőcsei kiadásból ismert „harminenyolccal”.

E szerint Rimay kiadásra szánt kézírata, melyet a váradi kiadó használt, pontosan belekerült a rendezett kiadásba, vagyis az énekek — esetleg néhány jelentéktelen eltéréssel — a szerző elképzelése szerint jelentek meg. A váradi kiadó voltaképpen a költő óhajának engedelmeskedett.

A váradi kiadó szemmel láthatóan minden általa ismert olyan Balassi és Rimay ének kiadására törekedett, ami csak egy kegyes célú kiadványba beilleszthető. Láttuk, hogy a Balassi-énekek esetében maradéktalanul kiválasztotta azokat a hazafias-vitézi énekeket, melyek az előtte fekvő kéziratban szerepeltek, de korábban nem adták ki őket. Nyilván Rimay versei esetében is így járt el, s a birtokában levő Rimay-gyűjtemény egyetlen énekét sem hagyta ki. Mivel azonban a Rimay neve alatt közölt énekeken kívül még néhány tőle származó vallásos és hazafias verset ismerünk, meg kell állapítanunk, hogy Rimay sajtókész kézírata nem tartalmazta minden énekét, mégcsak összes vallásos versét sem. Innen érthetjük meg, hogy az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép” kezdetű híres verset, továbbá a „Mert ki megtér” kezdetű töredéket Balassi énekei közé, az „Ó szép, drága zálag” kezdetűt pedig a „más egynehány szép énekek” közé illesztette a váradi kiadás gondos szerkesztője. E versek ugyanis nem szerepeltek a Rimay által kiadásra összeállított kéziratban, s ezért a kiadónak semmi oka sem volt arra, hogy a korábbi rendezetlen kiadások beosztását ezeknél az énekeknél megváltoztassa.

A rendezett kiadások csoportjában tűnik fel Rimaynak két Owen nyomán írt kis epigrammája. ECKHARDT kritikai kiadása szerint Rimay e két epigrammát az általa összeállított Balassi-kiadás számára írta, s egyiket Balassi verseinek élére, a másikat pedig annak végére helyezte.⁴⁷ Ezt arra építi, hogy a rendezett kiadásokban e két epigramma közrefogja Balassi-énekeit. Csakhogy ez a közrefogás úgy történik, hogy a második epigramma már a könyv Rimay részébe esik, s így nem a Balassi-énekek lezárását, hanem a Rimay-énekek bevezetését szolgálja. Azt írja továbbá ECKHARDT, hogy az első epigramma megtalálható a Balassi-kiadás elé szánt bevezetésnek a Madách Gáspár hagyatékában fennmaradt másolata végén is. Ez az állítás is téves, mert az előszó-másolat végén nem az epigramma, hanem a „Bálint, nevezetben ki voltál Balassa” kezdetű elogium olvasható. Így tehát nincs arra bizonyíték, hogy az Owen epigrammáknak bármi közük is legyen Rimay tervezett Balassi kiadásához. ECKHARDT azon az alapon, hogy az Owen-epigrammákat a Rimay-féle Balassi-kiadással kapcsolja össze, kénytelen azt is feltételezni, hogy a II. váradi kiadó ismerte Rimay sajtókész Balassi-kéziratának valamely másolatát. Erre szintén nincs semmi bizonyíték; a Rimay-féle Balassi-kézirat használatának semmi nyomát sem látjuk a rendezett kiadásokban. Ezért csak arra gondolhatunk, hogy a két epigrammát Rimay nem a Balassi, hanem a saját verseinek kiadása elé szánta, s ezek benne voltak a 37, illetve 38 éneket tartalmazó Rimay-kéziratban. A váradi kiadó azután úgy látszik szerkesztési okokból csak az egyiket hagyta meg Rimay énekei élén, a másikat az egész kötet elejére helyezte. Mindenesetre e két epigrammát törölni kell a Balassi-emlékével kapcsolatos Rimay-írások sorából.

⁴⁷ Rimay kiad. 184–185.

Miként a Balassi-énekek esetében történt, az egyes Rimay-verseknek és a címeknek a különböző kiadásokban megfigyelhető eltérései, itt is igazolják feltevésünket. Nagyon jellemző ugyanis, hogy a bártfai és a lőcsei kiadásban egyformán helyetfoglaló Rimay-énekek között egy sincs, melynek címe a két kiadásban azonos lenne. Minden egyes esetben nyilvánvaló, hogy a váradi kiadó előtt külön kézirat feküdt, s a már kiadott versek esetében is erre támaszkodott. Erre vallanak a szövegeltérések is. Míg a bécsi és bártfai kiadások szövegei lényegében megegyeznek, addig a lőcsei kiadás számos új változatot hoz. A változatok összehasonlításánál itt is általában a lőcsei kiadáséi bizonyulnak jobbaknak, akár csak a Balassi-énekek esetében. Erre ECKHARDT is több ízben rámutat és a lőcsei kiadás alapján javítja a bécsi, illetve bártfai kiadások szövegeit. Hadd mutassunk fel egy-két olyan esetet is, amikor ECKHARDT nem ismerte fel a lőcsei szöveg helyesebb voltát.

A „Reménségem te légy nékem” kezdetű ének (Eckh. 43. sz.) 8. sora a különböző kiadásokban így hangzik :

Bé Bá	Látván, hogy igen rád szorult
Lő	Látván, hogy igyed rád szorult.

Nyilvánvaló, hogy az utóbbi változat a helyes, az egész énekben amúgy is Rimay ügyéről, *iggyéről* van szó. Az *igen* szó a jelzett helyen egyébként is rendkívül pongyola, pusztán töltelék jellegű. Az „Oh kegyelmes Isten” kezdetű vers (Eckh. 45.) 5–6. sorai :

Bé Bá	Bűnöm <i>rút fertelmét</i> , kék mérgét vesd el szemed elől, Irgalmad szépségét, <i>hó színét</i> , viseld raytam fellyül.
Lő	Bűnöm <i>piros szennyt</i> s kék mérgét vesd el szined elől Irgalmad szentségét. <i>hó színét</i> viseld rajtam felyől,

A jelen esetben mind a két változat értelmes szöveget ad. Hogy mégis a lőcsei tekintendő hitelesnek, azt az ének elé írt argumentum néhány sora dönti el : „ha az mi vétkeink oly *veressek* volnának, mint az *skárlát szín*, is *hófejségővé* tétetnek általa, s ha mint az *igen piros festék* úgy *pirosanánk* is előtte, gyapjúhoz hasonló *fejséget* vesznek tőle”. Nyilvánvaló, hogy Rimay itt a piros és fehér szín ellentétével akarja gondolatát kifejezni, s így az énekben is csak a „piros szennyt” kifejezés lehet helyes.

Más forrás és a rendezetlen kiadások szövegénél jobb kézirat használatára vall az is, hogy több ének a lőcsei kiadásban teljesebb szöveggel jelenik meg, mint a korábbiakban. Így az „Üdvar s irigy tiszték” kezdetű ének jelentős bővítéssel ; az „Egyedül tebenned” kezdetű vers pedig mely a bécsi és bártfai kiadásokban csak első strófájával van képviselve, teljes szövegével szerepel itt. Következtetéseimet végül az is megerősíti, hogy míg a jelzett 38 ének esetében mindig kimutatható egy a szerzőhöz közel álló kézirat használata, azok a Rimay-énekek, melyek a rendezett kiadásokban nem soroltattak a helyükre, szinte változatlanul követik a bártfai kiadást. Igaz, hogy mind a Balassihoz sorolt hazafias panasznak, mind pedig a vegyes anyagba szorult „Ó szép drága zálag”-nak a címében vannak bizonyos eltérések, de ezek pusztán a korábbi kiadások címeinek bizonyos bővítésében, vagy rövidítésében merülnek ki, s így egymásból következnek, nem pedig egy más kézirat alapján kerültek a kiadásba.

A Rimay-énekek helyes szövegeinek meghatározása szempontjából tehát itt is a kritikai kiadástól eltérő eredményre jutottunk : a rendezett

kiadásokban Rimay neve alatt közölt énekek legjobb szövegének akkor is a lőcsei kiadásból ismert változatot kell tartanunk, ha a vers már korábban is megjelent a rendezetlen kiadásokban.

5. Vizsgálódásunk eredményeképpen tehát megismerhetjük Rimay saját kiadójára szánt kéziratának az anyagát. Kiindulva a lőcsei kiadásból az alábbiakban adhatjuk a feltételezett Rimay-kézirat tartalomjegyzékét:

Owen két epigrammájának fordítása

- *1. Könyörülj én rajtam
- *2. Kiáltok hozzád mélységből
- *3. Reménségem te légy nékem
- *4. Oh ki későn futok lelkem orvosához
- *5. Oh kegyelmes Isten, nézz szépen
- *6. Örök életnek, szép idvösségnek
- *7. Boldog kinek az Ur vétkét
- *8. Hívek keresztyének, jer ne tévelyegjünk
- *9. Oh Uram Isten, melly távol estem
- *10. Egyedül te benned

Második része. Melyben e világi életünknek állapottyából származó akadályoknak orvosló eszközt szedegethetjük elménkbe.

- *11. Vitézség embernek ez földön élete
- *12. Virtus lelki jószág
- *13. Ez világ mint egy kert
- *14. Kerekded ez világ
- *15. Udvar s irigy tiszték
- *16. Hitető szerencse, nem kell ajánlásod
- 17. Senkit az pénz és kincs
- *18. Világon ég alatt
- *19. Az Ur az égbe
- *20. Kinek tegyek panaszt
- 21. Legyen jó idő csak
- *22. Kedvező szemeddel
- 23. Enyhíts meg Ur Isten
- 24. Hogy feledkezik el
- 25. Ha az Isten nékem
- 26. Tarts meg Uram engem
- *27. Az jóhitű ember szelid ez világon
- *28. Kegyes Jehova, tekints reánk
- 29. Nincsen segetségem
- 30. Jőjj mellém szent Isten
- 31. Igaz általut
- 32. Katonák hadnagya
- 33. Minden dolgok között
- 34. Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél
- 35. Szűz Mária lakozván Nazarethben
- *36. Mi Urunk s édes Atyánk
- *37. Adjunk hálát Istenünknek
- 38. Az idő ósága nevel magas fákot

A csillaggal megjelölt versek élén ott találjuk Rimay hosszabb-rövidebb kivonatait, az un. argumentumokat. Mint látjuk, a költő nem kommentálta következetesen valamennyi versét, s ez esetleg azt a kétséget is felébreszthetné, hogy talán mégsem a költő saját, kiadásra előkészített, gyűjteményével van dolgunk. Ez a következtetlenség azonban nem bizonyít feltevésem ellen. Ugyanis mint láttuk, a „Hitető szerencse” és a „Senkit az pénz és kincs” kezdetű verseket a Madách-féle argumentum-másolat szerint eleve egy argumentum alá foglalta a költő, s ezért érthető, hogy az utóbbi vers a lőcsei kiadásban mindössze egy rövid címmel van ellátva: *Laus mediocritatis*. Hasonló összekapcsolásról lehet szó a 20. és 21. számú énekek esetében is. A 20. számú „Kinek tegyek panaszt” kezdetű énekhez, egészen logikusan kapcsolódik a következő „Legyen jó idő csak” kezdetű vers, mely felett csak a *Lelki vigasztalás* rövid felirat áll. A 22. számú éneket megint négy argumentum nélküli vers követi. Ezt a négy éneket azonban a lőcsei kiadásban olvasható rövid címeik szorosan összekapcsolják; mind a négy valamely ellenség ellen tiltakozik ilyen címekkel: *Az inségnek és nyomorúságnak enyhítésére* („Enyhíts meg Ur Isten”), *A kétségnek mérges kisírteti ellen* („Hogy feledkezik el”), *Hatalmaskodók ellen* („Ha az Isten nékem”), *Az Anyaszentegyház tagjainak háborgatói ellen* („Tarts meg Uram engem”). Ez a négy vers ugyanakkor logikusan kapcsolódik a 22. számú, „Kedvező szemeddel” kezdetű énekhez, illetve annak kommentárjához; ebben ugyanis az áll, hogy „minden sok háboruk, minden nagy fájdalmak s minden mély kétségek ellen is erőssítő s vastagító bátorságra kell minden tehetségünket azért Isten segítsége mellénk hívásából nekünk erőlködnünk...” Ez az argumentum feleslegessé tette, hogy a következő négy vers előtt is hosszabb kommentár álljon.

A 29. énektől kezdve azonban már ennyi következetességet, szerkesztői elképzelést sem látunk. A „Nincsen segítségem” kezdetű verset ugyan még felfoghatjuk valamennyire mint a 28. számú „Kegyes Jehova” kezdetű ének gondolatmenetének, érzéseinek és gondolatainak folytatását, de ezután már végkép eltérő jelenségeknek vagyunk tanúi. A 30–33. számú énekeknél ugyanis argumentum, vagy rövid cím helyett az énekek keletkezési körülményeinek tömör elbeszélése áll a versek előtt; a két következő éneket pedig az ebben az összeállításban szokatlan rövid latin tárgymegjelölések vezetik be. Itt még az is feltűnő, hogy a 34. számú „Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél” kezdetű énekhez írt Rimay kivonatot, de ezt nem a rendezett kiadások, hanem a bártfai kiadás közli, amely más kézirat alapján dolgozott. A „Cantici Beatae Mariae Virginis paraphrastica explanatio” felirattal közölt 35. számú Szűz Máriáról szóló éneknek pedig a Balassi-kódexből ismerjük egy a keletkezés körülményeire utaló feliratát. E két esetben tehát feltétlenül mód nyílt volna arra, hogy a korábbiakkal összhangban álló címek, bevezetések kerüljenek a kiadásra szánt kéziratba.

A 36–37. számok alatt olvasható a prédikáció előtt és után elmondandó két kis három strófás ének. Ezek a merőben alkalmi, minden egyéni mondani-valót nélkülöző s egyébként is fordított énekecskék joggal kerültek a gyűjtemény végére. E két éneket ugyanis már csak „Az idő ósága nevel magas fákat” kezdetű epigramma, egy a vers előtt le is közölt latin distichon bővített újraköltése követi, mint a halál utáni hírnévre utaló, amolyan peroratio.

Végeredményben tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a gyűjtemény túlnyomó részében egy többé-kevésbé következetes, de mindenképpen tudatos-ságra valló szerkesztés érvényesül, ami megerősíti azt a vélekedésünket, hogy

a rendezett kiadások ezen énekcsoportja sértetlenül követi Rimay elveszett kéziratát. Ugyanakkor a gyűjtemény végé felé bizonyos egyenetlenség mutatkozik, a 29. számú énektől a gyűjtemény össze van csapva. Ezzel függhet össze az is, hogy míg a 10. ének után ott áll, hogy „Második része”, addig több ilyen szakaszra osztást nem találunk. Így tehát az első rész 10, a második pedig 27 éneket foglal magába. Ezeket a következetlenségeket vagy azzal magyarázhatjuk, hogy Rimay, összeállítása vége felé már nem törekedett különösebb rendre és pontosságra, vagy pedig azzal, hogy a végső elrendezés, az utolsó énekek csoportjának a többiekhez való amolyan odabiggyesztése már nem Rimay, hanem Madách Gáspár műve volt, mivel a kézirat Madáchon keresztül jutott Ráday Andrásához.

Az irodalomtörténetírásnak vizsgálat tárgyává kell majd tennie az összeállítást a benne megnyilvánuló esetleges koncepció, a versek és kommentárok meghatározott rendjén keresztül érvényesülő szemlélet szempontjából. Ez azonban már kívül esik kizárólag a filológiai kérdéseket tárgyaló jelen dolgozatom körén.

6. Rimay sajtókész kéziratának a megismerése néhány ponton lehetővé tesz kronológiai megállapításokat is. Ráday András levele szerint 1629 márciusában a kész kézirat már nála volt, s így az anyag összeállítása 1628—29 telére datálható. Mindazok az énekek tehát, melyek a rendezett kiadásokban Rimay neve alatt vannak közölve, 1628-nál később nem keletkezhettek. A két Owen-epigramma, melyeket Rimay kézírata elejére, s „Az idő ósága nevel magas fákat” kezdetű verseike, melyet gyűjteménye végére helyezett epilogusként, a kézirat összeállításának idején, tehát 1628—29 telén készülhettek.

A Rimay-gyűjteményébe bekerült 37—38 ének időrendjére a kiadásbeli sorrend is ad egy kevés támpontot. Szemmel látható ugyanis, hogy Rimay érettebb alkotásait helyezi gyűjteménye elejére, s fiatalabbkori zsengei kerültek versei sorozatának végére. Rimay kéziratának tartalomjegyzéke alapján megállapíthatjuk, hogy a lajstrom végén álló énekek egy részét már ECKHARDT is korai versnek tartotta tartalmi vagy formai szempontok alapján. Ezek a „Nincsen segettségem”. „Jőjj mellém szent Isten”, „Katonák hadnagya”, „Minden dolgok között”. „Nem lehet szebb dolog az kereszténységénél”. Nagyon valószínű, hogy az a többi néhány ének, mely a versek e csoportjában van, szintén fiatalkori, azaz még az 1590-es évekből való. E néhány ének közül az egyikről, a Homonnai István kértére írt „Igaz általut” kezdetűről később külön is megfogom állapítani a 90-es évekből való szereztetést. Ugyanezt lehet azonban feltételezni a „Szűz Mária lakozván Nazarethben”, a „Mi Urunk s édes Atyánk”, s az „Adjunk hálát Istenünknek” kezdetű énekekről is, s ezért ezeket is áthelyezhetőnek érzem a 90-es évek csoportjába; nincs semmi ami ennek ellene mondana.

Míg a kéziratban megvolt énekekről biztosan tudjuk, hogy 1628-nál később nem készülhettek, addig az innen hiányzó versekről nem állíthatjuk, hogy feltétlenül 1628 utániak. Nem került bele Rimay kiadásra szánt kéziratába több olyan vallásos, illetve hazafias ének sem, melyekről biztosan tudjuk, hogy jóval korábbiak, így az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép”, az „Oh szép drága zálag” és a „Mennyekben lakozó imádandó fölség” kezdetű. A kései szereztetés gyanúja azonban határozottan fennáll a hét Rimay-énekekkel kapcsolatban, melyeket az I. Madách—Rimay kódex 4. füzetében találunk:

Mit jegyez ez e kép (Religio-magyarázat)
 Bódog aki gonoszt kerül
 Az rossz feslett erkölcs
 Illik én nekem édes Istenem
 Reménségem vagyon nékem
 Az Ur engem sanyarita
 Ez asztalhoz mostan kik letelepedünk (Leges mensales)

A hét ének közül ötöt, mégpedig az első hármát és az utolsó kettőt ECKHARDT is Rimay kései korszakába sorolt, így ezeket most már bizvást datálhatjuk pontosabban 1629 és 1631 közé, mert nem valószínű, hogy Rimay éppen a versei összeállítását megelőző egy-két évben szerzett énekek közül egyet is kihagyott volna. Két éneket azonban, az „Illik énnekem édes Istenem” és a „Reménségem vagyon nékem” kezdetűeket, ECKHARDT a fiataalkori Rimay-versek közé helyezett. Eljárását csak az utóbbi versnél indokolja: az erős Balassi-hatás miatt helyezi a költő korai korszakába.⁴⁸ ECKHARDT szempontja kétségkívül nagyon meggondolkoztató, mert az erős Balassi hatás főleg Rimay korai verseinél jelentkezik. Így ennek a versnek az ügye bizonytalan, nem sorolhatjuk fenntartás nélkül az 1628–1631 közötti termés közé. Az „Illik énnekem édes Istenem” esetében már nem látok ilyen problémát; az énekből erős a halál-hangulat, s így az Rimay utolsó éveinek terméke is lehet. Mivel pedig a Rimay által összeállított kéziratban nincs benn, minden valószínűség amellettszól, hogy 1628 utáni.

III. AZ ISTENES ÉNEKEK KIADÁSTÖRTÉNETE

1. Balassi és Rimay *Istenes Énekei*-nek kiadástörténetét először DÉZSI LAJOS tekintette át az összes addig felkutatott példány könyvészeti feldolgozásakor.⁴⁹ Az általa ismert legrégebb kiadás a marosvásárhelyi ref. kollégium egy Bártfán kiadott példánya, melyben Balassi és Rimay énekei összekeverten kerültek közlésre. Ez a bártfai rendezetlen kiadás Balassi és Rimay versein kívül más szerzőktől való „egynehány szép Isteni Dicsiretek”-et, majd „Pécseli Király Imrenek edgynehány szép Eneki”-t is közli. A marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárának unicum példánya sajnos elől erősen megcsönkült, s így a címlapja, előszava, s jónéhány verse elveszett. DÉZSI-nek sikerült azonban a hiányzó részeket csaknem teljesen rekonstruálnia a kassai 1665-i kiadás segítségével, melynek első 198 lapja a bártfai kiadás utánnyomata. E kassai kiadásból megállapíthatta DÉZSI, hogy Balassi és Rimay verseit megelőzte a Solvirogram álnév alá rejtőző kiadó előszava, továbbá Rimaynak az általa tervezett Balassi-kiadás elé írt elogiuma („Bálint nevezetben ki voltál Balassa”) és Tolnai Balog latin epigrammája, annak Rimaytól származó fordításával együtt.

A bártfai rendezetlen kiadás címlapját is rekonstruálni lehetett a kassai editióból, kivéve a kiadás évét. A címlapon ez állhatott: „Az Néhai Tekintetes és Nagyságos Vitéz Urnak, Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes Éneki. Most ujonnan sok Kedves Énekekkel, Pécseli K. Imrének istenes Énekeivel meg-bővítettett.” Kitűnik ebből, hogy az a kiadás, amely Pécseli Király énekeit

⁴⁸ Rimay kiad. 193.

⁴⁹ Id. bibliographiája; RADVÁNSZKY Rimay-kiadásának függelékében.

is magában foglalja, nem lehet az első kiadás, hanem ezt meg kellett, hogy előzze egy olyan, amelyikben Pécseli Király versei nem szerepelnek. Ezért DÉZSI kénytelen feltételezni egy a jelenleg ismert bártfai kiadást megelőző őskiadást, melyet ő első bártfai kiadásnak nevez, a Pécseli énekeit is tartalmazó birtokunkban levő „második bártfai kiadás”-sal szemben. Az *Istenes Énekek* első kiadása így egyelőre ismeretlen maradt.

Fordulatot jelentett a kérdés történetében VARJAS BÉLA felfedezése és publikációja 1940-ben.⁵⁰ A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban az *Istenes Énekek* egy eddig ismeretlen rendezetlen kiadásának unicum példányát fedezte fel, melyről sikerült megállapítania, hogy azt 1632–35 között Bécsben nyomták.

Feltűnő, hogy a bécsi kiadás első 26 éneke megegyezik a bártfai kiadás első 26 énekével, azonos sorrendben követik egymást, s szövegeikben is csak minimális eltérések mutathatók ki. A bártfai kiadással való szoros érintkezések a bécsi kiadás további részeiben is találhatók. Pécseli Király énekei viszont itt nem szerepelnek. Mivel a bártfai kiadást általában 1635 tájára, vagy valamivel ennél is későbbre datálják, logikus volt VARJASnak az a feltevése, hogy a bécsi kiadásban az *Istenes Énekek* legelső editióját kell látnunk, s hogy ez volt az, amelyet a bártfai kiadó azután más énekekkel és Pécseli Király énekeivel is megbővített. A DÉZSI által feltételezett első (elveszett) bártfai kiadás helyébe VARJAS tehát ezt a bécsi kiadást állította. Feltevését megerősíteni látszott az 1699. évi nagyszombati kiadás címlapjának az az utalása, amely „A Bécsi első Editió”-ra hivatkozik, mint elődjére. A nagyszombati kiadás nemcsak szoros rokonságban van a felfedezett bécsi kiadással, hanem ennek utánnnyomata, kevés bővítéssel. Mi értelme lehet azonban itt az „első” jelzőnek, teszi fel a kérdést VARJAS s így felel rá: „Egyáltalán nem valószínű, hogy a század folyamán Bécsben több Balassa-kiadás jelent volna meg, ilyenről az irodalom sem tud. A „bécsi első editió”-nak csak egyféle magyarázatát adhatjuk, tudniillik, hogy az *Istenes Énekek* valamennyi kiadása közül a legkorábbi volt, ami a bécsi kiadás fent vázolt megjelenési időpontjával is teljesen egybe-
vág.”⁵¹

VARJAS érvelését azóta a kutatás teljesen elfogadta, s a bécsi kiadás, mint az *Istenes Énekek* legelső kiadása vonult be az irodalomtörténeti köztudatba. Számos körülmény azonban arra késztet, hogy ebben a kérdésben perújrafelvételt kezdjek, mert véleményem szerint a szóbanforgó bécsi kiadás semmiképpen sem lehet az *Istenes Énekek* legelső kiadása. Az alábbiakban megpróbálom bebizonyítani, hogy a bécsi kiadást meg kellett, hogy előzze már Solvirogram kiadása, mely nagyrészt egyezett a jelenleg ismert bártfai editióval, de Pécseli Király énekeit nem tartalmazta. Ennek az elveszett őskiadásnak a nyomán keletkezett — egymástól függetlenül — a bécsi és a bártfai kiadás, melyek egymással közvetlen kapcsolatban nem lehetnek.

2. A Solvirogram Pannonius név alá rejtőző ismeretlen, előszavát ezzel a mondattal kezdi: „Sokan vadnak, kik felette igen ez Istenben elnjugot, hazája szerető vitez Urnak munkájára régtől fogva vágnak, de mind edgyütt, s igazán sohol nem találhatnák”.⁵² Ez a kijelentés arra, utal, hogy az előszóíró által sajtó alá rendezett gyűjteményt megelőzően Balassi énekei nem jelentek

⁵⁰ VARJAS: Balassa Bálint *Istenes Énekeinek* első kiadása. (Kny. a Kszéből) Bp. 1940. — A felfedezett bécsi kiadást VARJAS hasonmásban is kiadta (Bp. 1941.).

⁵¹ VARJAS: Balassa... első kiadása 25.

⁵² Solvirogram előszavát lásd: DÉZSI... bibliographiája 21–23.

még, vagy legalább is ő korábbi nyomtatott kiadást nem ismert. Csak kéziratból ismerte Balassi énekeit, s tudta, hogy ezek mind együtt vannak a „Rimái lánosnak le-irt könyvében, melyet ugyan ezen vitéz Urnak emlékeztetire ki-akarván bocsájtani, ez énekek eleiben írt Elogiákat is helyhezettette volt.” Itt csak Rimay tervezett Balassi-kiadásának kéziratáról lehet szó, ennek élén találta Solvirogram a „Bálint nevezetben ki voltál Balassa” kezdetű Rimay-éneket, valamint Tolnai Balog epigrammáját, annak Rimaytól származó fordításával együtt. Ezeket ezután Solvirogram az általa szerkesztett kiadásba átvette, s annak elején, az ő előszava után helyezte el.

Rimay kiadástervezetének az ismeretét az előszónak az a része is elárulja, ahol Balassit a szerelmes versei miatt rá szórt rágalmakkal szemben védelmezi, rámutatva, hogy a nagy költő „régí tudós embereket” követett a szerelmi énekek írásakor. Ez nyilvánvalóan Rimay előszavának a visszhangja, melyet e szerint Solvirogram szintén olvasott. Az egész előszónak s az azt lezáró két Balassi-strófának a stílusa is teljesen Rimay modorára emlékeztet, annak hatását tükrözi. A sajnos több helyen megcsonkult előszóból az is kiderül, hogy Solvirogram Balassi összes versei közül emelte ki az Istenes Énekeket. A szerelmes versekről szóló elmélkedése, s ezek nyelvi kiválóságának dícsérete után hiány van az előszóban, majd a szöveg így folytatódik: „... annak békét hagyok, hanem ím ez néhány Istenes Énekit, melyeket töb foglalatossági között mikor hozzá érkezett, kit Psalmusokból, kit az Új testamentomban lévő idvösséges Locusokból, kit pedig csak a' maga inventiojából írt... ki-creszttem.” A szöveg csonkasága ellenére is nyilvánvaló, hogy az előszó írója itt Balassi világi verseinek „hagy békét”, és csak az Istenes Énekek kiadására vállalkozik.

Az előszó számos eleme tehát arra mutat, hogy Solvirogram Balassi istenes énekeit kéziratból adta ki, még pedig Rimay gyűjteményének felhasználásával. Már pedig a bártfai kiadás jelentős része szinte teljesen egyezik a bécsi kiadással. Ezért ha kitartunk a bécsi kiadás elsősége mellett, akkor Solvirogramról azt kellene feltételeznünk, hogy miközben ő úgy tünteti fel magát, mint aki első ízben nyomtatattja ki egy általa megnevezett kézirat nyomán Balassi verseit, állításával szemben nem tesz mást, mint egy néhány évvel korábban megjelent nyomtatott kiadást bővítget, változtatás nélkül átvéve annak jelentős részét. Vajjon mi indította volna őt ekkora falsificatorra? Nem valószínűbb Dézsivel egyetértve Solvirogramban keresni az *Istenes Énekek* első kiadóját?

Feltűnő ugyanakkor, hogy a bécsi kiadás előtt nem állhatott előszó. A fennmaradt példány élén ma az A/2 ívjelzést viselő levél található, s ezen már a versek kezdődnek. A kiadvány elejéről tehát mindössze csak egy levél hiányzik, s ezen volt a címlap, s esetleg annak hátlapján valami epigramma, de komolyabb előszó semmi esetre sem. Pedig nehezen elképzelhető, hogy amennyiben a bécsi kiadásban jelentek volna meg első ízben nyomtatásban Balassi Istenes Énekei, azt ne méltatták volna előszóra a kiadók, aki pedig olyan Balassi jelentőségét jól ismerő művelt férfiak voltak, mint Ferenczfi Lőrinc és Nyéki Vörös Mátyás.⁵³

3. A kutatásnak igen sok fejtörést okozott már az a sajátosság, hogy Balassi és Rimay verseit eleinte összekeverve adták ki, egyedül Balassi neve

⁵³ VARJAS: Ferenczfi Lőrinc és az első Balassa-kiadás. It. 1941: 57–64.; — JENEI FERENC: Az első Balassi-kiadás történetéhez. It. 1951: 345–346.

alatt. Megnyugtató magyarázat erre a jelenségre eddig nem is született; a bécsi kiadás elsőségének a feltételezése pedig még a helyes elindulást is lehetlenné tette. ECKHARDT SÁNDOR a következőképpen jellemzi a problémát:

„Ferencziék kiadásuknak katolikus jelleget akartak adni, s mivel a luteránus Rimay János verseit is közzé akarták tenni, Rimay nevét elhallgatva elkeverték őket Balassi Bálintéi közé... Ferencziék egyúttal rossz példát adtak a későbbi protestáns kiadóknak, kik a bécsi egyveleget vették mintául és a kassai kiadás címlapjának tanúsága szerint szintén elhallgatták Rimay nevét.”⁵⁴ A bécsi kiadás eljárását tehát ECKHARDT helytelennek ugyan, de érthetőnek tartja, ezzel szemben a bártfai kiadás sajtó alá rendezőjének — akit az istenes énekek második kiadójának tart — munkájáról ezt sem mondhatni: „Már kevésbé érthető. — írja ECKHARDT — hogy a luteránus Bártfa luteránus kiadója miért vette kiadása alapjául a bécsi kiadás szövegét, ahol Balassi és Rimay énekei összekeverve jelentek meg Rimay névének említése nélkül. Még megértenők eljárását, ha egyszerűen a bécsi kiadás új kiadását adta volna kötetében. De bizonyos, hogy Rimay énekeinek egy elég terjedelmes kézírata volt a kezében, mert a bécsi kiadással való egyezés csak egy bizonyos határig megy (a 86. lapig) s onnantól kezdve Rimaynak tizenegy addig még napvilágot nem látott énekét közli ugyancsak Balassi neve alatt, fokozva ezzel az első kiadás bűneit.”⁵⁵

Mint azt ECKHARDT is írja, a bártfai kiadás eljárása teljesen érthetetlen, ha feltételezzük, hogy az a bécsi nyomán készült. De nagyon ingatag az a magyarázat is, amit ECKHARDT a verseknek Ferencziék részéről való összekeverésére ad. Rimaynak Ferenczfiel való kapcsolata valószínűtlenné teszi, hogy ilyen misztifikáción törték volna a fejüket. Tartózkodtak egy ismert protestáns prédikátor, vagy más egyházi személy nevének kiírásától, de egy a katolikus főpapokkal is szívélyes viszonyt tartó evangélikus nemessel szemben egy ilyen elikkasztási eljárásnak semmi értelme sem lett volna. De mégis lehetne erre gondolni, amennyiben a bécsi kiadás szerkesztői ezt következtetesen véghez viszik. Az a tény azonban, hogy Rimay nevét kétszer is kiírták (az epicedium első éneke, valamint a „Mennyekben lakozó imádandó fölség” kezdetű vers előtt), arra mutat, hogy egyáltalán nem volt szándékukban Rimay nevét elhallgatni, sőt nagyon is megbecsülték őt, mert Balassin kívül ő az egyetlen szerző, akinek nevét feltüntették; még maga a számos verssel szereplő szerkesztő, Nyéki Vörös Mátyás is szerényen a V. M. monogram mögé rejtőzött. A bécsi kiadás szerkesztőiről tehát azt kell feltételeznünk, hogy ők a Balassi neve alatt kiadott Rimay-énekekről nem tudták, hogy azok Rimayéi, ami csak úgy lehetséges, hogy a verseket egy előttük fekvő kiadásban már összekeverve találták.

A kérdés ugyanis sokkal egyszerűbb, ha arra a lehetőségre gondolunk, hogy a bártfai kiadásban olvasható bővebb, teljesebb Balassi—Rimay egyveleg jelent meg előbb, s ebből válogatott azután a katolikus kiadás szerkesztője, a szerzőség tekintetében áldozatul esve a korábbi kiadás hanyagságának. Ebben az esetben a versek keveréséért nem két kiadás szerkesztőit kell felelőssé tenni, hanem csak egyét, vagyis Solvirogramot, az elveszett első kiadás kiadóját. A bécsi kiadásnak Rimay névével kapcsolatos következtelenségére csak így kaphatunk megnyugtató feleletet, s egyben a protestáns kiadónak is

⁵⁴ Balassi kiad. I, 9.

⁵⁵ Rimay kiad. 170.

csak a versek összekeverésének hibáját kell tulajdonítanunk, nem pedig azt, hogy e hibát, annak ismeretében tovább növelte. Ezek után csak az elveszett első kiadás eljárása szorul magyarázatra, amire később még visszatérek.

4. A bártfai kiadásban Balassi és Rimay versei ugyan össze vannak keverve, de ez a kiadás mégis rendezettebb, mint a bécsi. A bártfaiban az összekevert Balassi és Rimay verseket Rimay epicediuma követi, majd ezután jönnek az egyéb költőktől származó énekek. Ezzel szemben a bécsi megtartva a Balassi és Rimay-versek összekeverését, az epicediumot is felforgatja, sőt több más költőtől származó éneket is belekever a Rimay-versek közé, s végül a Pázmány imádságos könyvéből kiemelt hét bűnbánó zsoltárt is ide helyezi. Hangsúlyozom, hogy ez a heterogén anyag mind a bécsi kiadásnak abban a részében foglal helyet, mely végig „Balassa Bálintnak Istenes Éneki” élőfejet visel, vagyis az első 126 lapon. A 127. lapon kezdődik csak a könyv második része, a „Másoktól szerzett Istenes és acetatos énekes formán való szerzett dichiretek és könyörgések”. Az itt kezdődő rész élőfején csak ennyi áll: „Istenes Énekek.” Míg tehát a bártfai kiadó kötetének Balassi névvel jelzett részében csak Balassi és Rimay művek, addig a bécsi kiadás Balassi számára fenntartott részébe ezeken kívül mindenféle egyéb vegyes anyag is került. Ha a két gyűjtemény éneksorrendjét közelebbről szemügyre vesszük, akkor azt találjuk, hogy a bécsi kiadás énekeinek zilált sorrendje a bártfai kiadásból ismert éneksorrend alapján könnyen kialakulhatott, míg fordítva a folyamatot aligha képzelhetjük el.⁵⁶ A most következő összeállításban elhagyom az első 26, mindkét kiadásban azonos sorrendben olvasható, éneket.

Bártfai kiadás

Bécsi kiadás

.....

Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél

*Könyörülj én rajtam

*Kiáltok hozzád mélységből

*Reménységem te légy nékem

Örök életnek, szép idvösségnek

Boldog kinek az Ur vétkét megbocsátta

Hívek keresztyének jer ne tévelyegjünk

Oh Uram Isten melly távol estem

Vitézség embernek föld fölött élete

Virtus lelki jószág

Kerekded ez világ

Udvar s irigy tisztek

Katonák hadnagya

Vitézek mi lehet

Oh szegény megromlott s elfogyott

No nem kesergetlek

Bocsásd szent lelkedet (Epic. I.)

Had vezérlő Pallás (Epic. II.)

Im hol édes hazám (Epic. III. I.)

⁵⁶ Tőlem függetlenül hasonló eredményre jutott JENEI FERENC Nyéki Vörös Mátyásról szóló befejezés előtt álló tanulmányában.

Végtelen irgalmú (Epic. III. 2.)
Pallas nem nyughaték (Epic. IV.)
Delos szigetéből az minap Diana
(Epic. V.)
Kérdhedd ez koporsót (Epic. VI.)
Csudálható nagy dolog (Epic. VII.)

Végtelen irgalmú (Epic. III. 2.)

Meg ne fedj engemet (Bűnbánó zsolt.)		
Boldogok akiknek	..	„
Meg ne fedj engemet	„	..
Végtelen irgalmu	„	„
Uram halld meg szómat	„	„
Sok háborúságban	„	„
Hajts meg füleidet	„	„

(Külömb külömb féle Istenes Énekek)

Oh szép, drága zálag

Forog az szerencse

Ífjúságom vétke

Egekben lakozó szentséges háromság

Óh szép drága zálag

Egekben lakozó szentséges

Forog az szerencse

Sublimi te Pater aethere

Szegény fejem Uramhoz óhajt

Sublimi te Pater aethere

Szegény fejem Uramhoz óhajt

Pallas nem nyughaték (Epic. IV.)

Delos szigetéből az minap Diana

(Epic. V.)

Kérdhedd ez koporsót (Epic. VI.)

Csudálható nagy dolog (Epic. VII.)

Bocsásd szent lelkedet (Epic. I.)

Had vezérlő Pallás (Epic. II.)

Im hol édes hazám (Epic. III. 1.)

Szánja az Ur Isten

Nagy keserves szívvel

*Könvörüli én rajtam

*Kiáltok hozzád mélységből

*Reménségem te légy nekem

(Istenes Énekek)

A bártfai kiadás a „Szegény fejem Uramhoz óhajt” kezdetű vers után még számos éneket közöl, de ezek közül már egy sincs bent a bécsi kiadásban. Ugyanígy a bécsi kiadás második „Istenes Énekek”-kel jelzett részében sincs olyan ének, mely a bártfaiban is olvasható lenne. Próbáljuk most megérteni a bécsi kiadó eljárását. Miért hagyta abba a Balassi – Rimay énekek kimásolását a 26. ének után? Erre egyszerű a felelet: a soron következő „Nem lehet szebb dolog a keresztyénségnél” kezdetű Rimay-vers határozottan protestáns jellegű, s egy katolikus kiadvánnyal összeférhetetlen. Nyéki Vörösnék úgy látszik ettől az énekől egyelőre elment a bizalma az előtte fekvő nyomtatott kiadás soron következő verseinek átvételétől. Igaz, hogy a bártfai kiadásban az ezt követő énekek közül nem mindegyiknek van

protestáns felekezeti jellege, de akad még több ilyen is, így a „Hívek keresztényének”, valamint a „Vitézség embernek” kezdetű. A katolikus szerkesztő idegenkedését a versek e csoportja iránt Rimaynak az udvari életet bíráló énekei is felkelthették és kegyességi céljaira úgy látszik az itt található vitézi, hazafias és elmélkedő versek sem voltak elég alkalmasak.

A bécsi kiadás szerkesztője ezért tovább haladt az előtte fekvő nyomtatott kiadás vizsgálatában, s elérkezett az epicediumhoz. Erről rögtön látnia kellett, hogy ez már nem Balassi-szerzemény, hiszen az élén ott állt Rimay neve. Észrevette és tudta azonban, hogy a versciklusba beillesztett „Végtelen irgalmu” kezdetű zsoltár Balassi szerzeménye, s ezért ezzel folytatta az énekek közlését, megtartva persze az epicedium III. énekének a zsoltárt követő befejező részét is, mely a bártfai kiadás szerint a zsoltár szerves folytatása. Ezután ez a zsoltár azt az ötletet adta Nyéki Vörösnek, hogy ide illessze a hét bűnbánó zsoltár sorozatát, mely az ő műve volt.⁵⁷ Hogy itt egy általa behozott új elemről az előtte fekvő kiadásban nem szereplő énekesopotról van szó, azt ő maga jelzi ezekkel a szavakkal: „Nota Bene. Ez ötvenedik psalmus; mivelhogy szent Dávid Királynak az hét penitentia tartó Soltári közzül eggyik: Jó és heles alkolmatosságért, az több psalmusokis, mellyek hasonló versek módgyára fordítottanak ide helyheztenenek.”

A hét bűnbánó zsoltár után az alapul vett kiadás vegyes énekanyagát vette szemügyre Nyéki Vörös, s annak első hat éneke közül ötöt átvett, egy kivétellel egyező sorrendben. A bártfai kiadás vegyes anyagának élén álló énekek közül mindössze Szepsi Csombor Mártonnak „Ifjuságom vétke” kezdetű énekét hagyta ki, feltehetőleg azért, mert annak 11. strófája a hit által való üdvözülés protestáns dogmájának jegyében íródott. A bécsi kiadó ezután visszatért az epicediumhoz, de azt nem kezdhette előlről, mert akkor immár harmadszor is le kellett volna közölnie Balassi 50. zsoltárát, ezért ott folytatta az epicedium énekeinek a közlését, ahol a III. ének 2. felének közlésekor abbahagyta, vagyis az utolsó négy éneknél, s csak utána tért vissza az első két és fél énekhez. Ezután két olyan XVI. századi protestáns ének következik, mely a bártfai kiadásban nincs meg: „Szánja az Uristen” (Szegedi Kis István híres éneke a tatár rablásáról) és „Nagy keserves szívvel könnyörgének, az Istennek zridó népek” (Németi Ferenc zsoltára). Nézetem szerint ez a két ének csak úgy kerülhetett be Nyéki Vörös kiadásába, hogy Solvirogram elveszett kiadásában is benne volt, de a bővített bártfai kiadás elhagyta.

Végül a bécsi editió összeállítója még egyszer átvizsgálva a kihagyott Balassiéknak vélt Rimay énekeket, talált köztük három olyat, melyek megnyerték tetszését, s ezeket pótlólag felvette, szigorúan tartva magát a három ének adott sorrendjéhez: „Könyörülj én rajtam”, „Kiáltok hozzád mélységből”, „Reménségem te légy nékem”. (A fenti jegyzékben csillaggal jelöltem meg e verseket.) Ezzel Nyéki Vörös Mátyás befejezte az általa megismert *Istenes Énekek*-kiadás énekeinek válogatását, s könyvének első részét lezárta. Az ezután következő második rész már teljesen az ő saját szerkesztése, jórészt saját verseiből.

5. A bécsi kiadásnak Balassi nevével jelzett első része tehát minden nehézség nélkül levezethető egy olyan kiadásból, melyben a versek összeállítása, sorrendje túlnyomó részben megegyezett azzal, amelyet a bártfai kiadásból ismerünk. Van ugyanakkor néhány olyan eset, amely kizárja, hogy

⁵⁷ Nyéki Vörös szerzőségére lásd: JENEI id. mű 346.

a fordított eljárást tételezzük fel, vagyis, hogy a bártfaiban levő éneksorrend a bécsi nyomán alakult ki.

A bécsi kiadás katolikus jellegű kiadvány, erre utalnak a könyvecske képei, a könyv függelékében elhelyezett — többségében Nyéki Vöröstől származó — kifejezetten katolikus jellegű énekek, Nyéki Vörös bűnbánó zsoltárainak Pázmány imádságoskönyvéből való átvétele, továbbá, hogy Rimay egyetlen olyan éneke sem szerepel a kiadásban, melynek érezhetően protestáns jellege van. Mégis van a kötetben három olyan ének, mely tartalmánál fogva ugyan nem összeegyeztethetetlen egy katolikus jellegű kiadvánnyal, de amelyet csak határozottan protestáns kiadványból lehetett volna átvenni, ami a kiadást katolikus szellemben, s katolikus kegyességi céllal szerkesztő Nyéki Vörös Mátyásnak aligha juthatott eszébe. Az egyik Szepsi Csombor Mártonnak „Egekben lakozó szentséges háromság” kezdetű éneke, mely a katolikusokat gyakran gúnyoló öntudatos református szerző útleírásában az *Europica Varietas*-ban jelent meg; a másik kettő pedig Szegedi Kis István és Németi Ferenc említett énekei, melyek ekkor kizárólag XVI. századi nyomtatott protesztáns énekeskönyvekben voltak olvashatók. Nehezen feltételezhető, hogy Nyéki Vörös a győri kanonok, Balassi istenes énekeinek gyűjteményét ilyen kifejezetten protestáns kiadványokból vett énekekkel próbálta gyarapítani. Ezeknek az énekeknek a bécsi kiadásban való megjelenését csak úgy tudom elképzelni, hogy már a bécsi kiadást megelőzően Balassi istenes énekeinek egy másik kiadásában is ott voltak, s mivel nem volt bennük semmi, ami a katolikus szerkesztőt bántotta volna, saját kiadásában is benne hagyta őket.

A bártfai kiadásnak a bécsiből való származtatása a Szepsi Csombor vers révén különösen képtelenségnek látszik. A bártfaiban ugyanis ott van Szepsi Csombor másik — ugyancsak az *Europica Varietas*-ból ismert — éneke, „Ifjuságom vétke” kezdettel. Ha feltételeznénk, hogy mégis a bécsi kiadás katolikus szerkesztője emelte ki Szepsi Csombor könyvéből az egyik éneket, akkor a bártfai kiadót igen kiváló irodalomtörténésznek kellene tekintenünk, mert a másik Csombor vers általa való közlése ez esetben csak úgy képzelhető el, hogy felismerte a bécsi kiadásban olvasható „Egekben lakozó szentséges háromság” kezdetű versben Csombor szerzőségét s ezért gyorsan felkutatta másik, Nyéki Vörös által elhagyott énekét is és melléje helyezte kiadásában. Nyilvánvaló, hogy ilyesmi teljesen valószínűtlen.

Hasonló képtelenség adódik, ha a Rimay-epicediumnak a bécsi és a bártfai kiadásban való közlését, úgy akarjuk elképzelni, hogy a bártfai követte a bécsi editiót. A bécsi kiadás mint láttuk, az epicediumot darabokra tördelve s eredeti sorrendjét felkavarva közli. Erről a darabokra tördelt epicediumról a kritikai kiadás megállapította, hogy nem egészen azonos a szövege az eredeti kiadásával. A latin argumentumok például elmaradtak, a magyar argumentumok szövege pedig sokszor módosult; az énekek szövegében is akadnak kisebb-nagyobb eltérések. Hadd említsünk néhány jellemző példát. A II. ének argumentuma az eredeti kiadásban arról szól, hogy Minerva Pallashoz (tévesen Mars helyett) fut, kérve őt, hogy Balassit mentse már meg a sok földi szenvedéstől, a bécsi kiadásban viszont nem Minerva, hanem maga Balassi siet Pallashoz és ő maga esedezik hozzá haláláért.⁵⁸ Az I. ének argumentumának végén

⁵⁸ A kritikai kiadás ezen a ponton félreérti a bártfai-kiadás szövegét. ECKHARDT szerint (Rimay kiad. 177.) a bártfai kiadásban az argumentum végén ez olvasható:

meg van nevezve a szerző, Rimay János, holott az eredeti kiadásban ez nem szerepel. A III. ének Balassi-zsoltárának befejeztével az eredeti kiadás csak ennyit mond: „Eddig az psalmus”; a bécsi kiadásban viszont ez áll: „Eddig az Psalmusból, s-ez immár Poética Inventio”.

Ezekre az eltérésekre az is jellemző, hogy a bécsi kiadás e tekintetben nem áll egyedül: ugyanezek a változatok találhatók az epicediumnak az *Istenes Énekek* bártfai kiadásában olvasható szövegében is. A bécsi és bártfai kiadás szövege tehát ezen a ponton is szorosan összefügg. Csakhogy míg a bécsi kiadásban az epicedium szét van tördelve, addig a bártfaiban az teljes rendben az eredeti szerkezet szerint olvasható. Ha már most a bécsi kiadást az *Istenes Énekek* első kiadásának tartjuk, s a bártfait e kiadásból keletkezettnek, akkor hogyan lehetséges, hogy a bártfai kiadó rekonstruálni tudta az epicedium eredeti szerkezetét? Ez csak úgy történhetett volna, hogy az epicedium eredeti kiadását is ismerte és ennek alapján hajtotta végre a rekonstrukciót. Ha azonban az epicedium eredeti kiadása ott volt a bártfai kiadás sajtó alá rendezőjének a kezében, s ennek segítségével korrigálta a bécsi kiadás hibás sorrendjét, akkor miért csak a sorrendet állította helyre, miért nem tért vissza az eredeti kiadás szövegéhez, s annak argumentumaihoz is? Úgy vélem, nehéz ezt a következtetlen, és bonyolult kettős eljárást feltételezni. Sokkal valószínűbb, hogy az epicedium kissé módosított szövege először úgy jelent meg az *Istenes Énekek* első kiadásában, hogy az eredeti sorrend megmaradt; majd egy ilyen kiadást véve alapul, forgatta fel a sorrendet a bécsi kiadás szerkesztője.

Megerősíti ezt, hogy a bártfai kiadásban az epicedium III. éneke két külön versre van bontva. Az éneknek azon a pontján, ahol a beleszótt Balassi zsoltár kezdődik, ezt olvassuk: „Mas. Halála előtt való betegségében, ezt az Psalmust fordította az Beza verseiből, mellyről ez előtt való Éneknek utolsó rhytmusába emlékezik.” A *Más* szóval a bártfai kiadó itt félreérthetetlenül új ének kezdetét jelzi. Egy ilyen közlés alapján még inkább érthető, hogy Nyéki Vörös Mátyás az epicedium III. énekének a Balassi-zsoltárral kezdődő második felét külön versként kezelte és azt összefüggéséből kiemelte. Egyidejűleg meg rövidítette az ének címét is, s csak ennyit hagyott meg belőle: „Halála előtt való betegségében ezt az 50. Psalmust fordította”. Elhagyta tehát a Béza versére való utalást, valamint azt, hogy az előbbi ének utolsó versszaka erről a zsoltárról szól. Béza nevének elhagyása egy katolikus kiadványban teljesen érthető, az előbbi énekre való utalásnak pedig itt nem lett volna értelme, mivel ezt az előbbi éneket Nyéki Vörös Mátyás kiadványának későbbi részébe helyezte. Ennek az éneknek a példája világosan szemlélteti, hogy a Nyéki Vörös-féle különös közlés teljesen elképzelhető a bártfai kiadásban található szöveg alapján, míg a kiadások fordított sorrendje elképzelhetetlen.

6. Ha a mindkét kiadásban egyaránt meglevő verseket magukat vetjük össze, akkor számos olyan mozzanatra bukkanunk, mely azt bizonyítja, hogy a bécsi kiadásban található szövegeken nem alapulhatnak a bártfai kiadás

„Nótája lehet: Forog a' Szer BALASSI BALINT”. Szerinte a bártfai kiadó itt azért közli Balassi nevét, mert a „Forog az szerencse” kezdetű éneket tévesen Balassinak tulajdonította. Itt azonban nem erről van szó, a névnek semmi köze sincs a nótajelzéshez. Balassi neve itt mint a versben elképzelt beszélgetés első szereplője van említve: a kiadás ugyanis az ének első szakaszát tévesen Balassi szájára adja.

szövegei, de a szövegek viszonya fordítva sem képzelhető el. Az egyetlen megoldás egy őskiadás feltételezése, melyen a bécsi és bártfai kiadások egyaránt épülnek.

Az alábbiakban nem mutatom be mindegyik éneknek az eltéréseit, hanem csak néhány jellemző esetet.

Ó én kegyelmes Istenem

	Bá	Bé
11. sor	<i>hegyes ár</i>	sebes aar
12. „	<i>keservesen</i>	nagy keservesen
15. „	Holot a' te	<i>Hol az te</i>
17. „	<i>Saultul</i>	Saultól

Az aláhúzott változatok adják a helyes alakot. Az első két esetben a bécsi kiadás szövege hibás: a 11. sorban értelmetlen, a 12.-ben pedig rossz a szótagszám; a harmadik példa viszont a bártfai kiadás hibás voltát mutatja szótagszám-eltérés miatt; a negyedik esetben megint a bártfai őrizte meg a Balassi nyelvén megvolt helyes alakot.

Az én jó Istenem, ha gyertyám nékem

Az ének címe a bártfai kiadásban:

„Mas. Psalmi 27 Translatio, Ungarico carmine juxta Buchanani paraphrasin.” A bécsi kiadásban ezzel szemben csak ennyi van: „Mas. Psalmi XXVII.” Az első látásra is nyilvánvaló, hogy a bécsi kiadás szerkesztője Buchanan nevét akarta elhallgatni, s ezért rövidített a címen. Az eredeti cím — s ezt a Balassi-kódex is tanúsítja — az, amelyiket a Bártfai kiadás hoz.

Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban

Ez az ének Balassi „Mennyei seregek” kezdetű zsoltárát követi mindkét kiadásban. A bártfai kiadás így jelzi: „Azon Psalmus J. P. C.”, a bécsi pedig: „Idem Psalmus, incerto authore.” Solvirogram, aki e verset első ízben felvette az Istenes Énekek gyűjteményébe, észrevette, hogy Balassi „Mennyei seregek”-je és ez az ének egyaránt a 148. zsoltár átköltése, s ez utóbbit érdemesnek találta Balassi verse után beiktatni. Az ének szerzőjének általában Pécseli Király Imrét gondolták, a J. P. C. monogram alapján. Ezt a monogramot azonban nem lehet összeegyeztetni Pécseli nevének sem magyar, sem latin írásával, ezzel szemben pontosan ráillik Kanizsai Pálfi János ezidőben dunántúli református püspök nevének gyakran használt latin alakjára: Joannes Paulides Canisaeus. Érthető, hogy a győri kanonok Vörös Mátyás az akkori dunántúli református püspök nevét nem kívánta megörökíteni. Ha azonban ő az első kiadó, akkor a bártfai editió sajtó alá rendezője honnan tudhatta, hogy a szerző J. P. C. Csak arról lehet tehát szó, hogy az első kiadásban benne volt a szerző monogramja, s ezt helyettesítette Nyéki Vörös az „incerto authore” kifejezéssel.

Oh szép drága zálág

Ez az ének, melyet ECKHARDT meggyőző érveléssel Rimaynak tulajdonít, a bártfai és a bécsi kiadásban erősen eltérő szöveggel szerepel. ECKHARDT határozottan a bártfai kiadás helyessége mellett foglal állást, ennek szövege egyezik Rimay nyelvével, stílusával, költői képalkotásával. A bécsi kiadás erősen elmosza a költő egyéni sajátosságait, feltehetően azért, mert túl merésznek találta képeit és kifejezéseit. Ha a bécsi kiadást vesszük elsőnek, akkor a bártfai kiadóról azt kellene feltételeznünk, hogy valóságos szövegkritikai eljárást folytatott, vagy pedig, hogy neki birtokában volt egy jó kézirat, s a bécsinek a szövegét ezzel helyettesítette. Sokkal valószínűbb, hogy a helyes szöveg volt először kiadva, s ezen változtatott Nyéki Vörös.

Egekben lakozó szentséges háromság

Szepsi Csombor énekének a bártfai kiadásbeli szövegét, a ránk maradt unicum példány csonkulása miatt nem ismerjük. Ezért a bécsi kiadás szövegével ez esetben a rendezett lőcsei kiadás szövegét kell szembeállítanunk, de ez is indokolt, mert a „külömb külömb énekek” szövegén a rendezett kiadás szerkesztője nem változtatott, tehát itt legfeljebb szövegromlással számolhatunk, de egyébként a lőcsei kiadásból nagyjából azt a szöveget kapjuk, amely a bártfaiban állt. Ez a vers, mint már említettük, Szepsi Csombor *Europica Varietas*-ában jelent meg először, s innen kellett, hogy kiemelje azt az *Istenes Énekek* első kiadója.

Hasonlítsuk most össze az *Europica Varietas*, a lőcsei és a bécsi kiadások eltéréseit :

Europica Varietas	Lőcsei kiadás	Bécsi kiadás
8. sor szelekis	a szelek	szelek-is
18. „ sehol nincsen	nintsen sohul	ninchen sohul
40. „ futkosnak	futosnak	futosnak
43. „ Avagy vyult	Avagy ujúlt	Avagy nyúlt
55. „ testembül	testemből	testemből
56. „ életrül	életről	életről
68. „ légyen maradásom	legyen maradásom	legyen megh maradásom

Sorra véve most az eltéréseket, több típussal találkozunk. A 18., 40., 55. és 56. sorban a lőcsei és a bécsi kiadás egyező változattal tér el az eredetitől, vagyis az *Istenes Énekek* első kiadásakor kellett, hogy történjék ez a néhány jelentéktelen változtatás, s azután a különböző kiadások ezt csak így közölhették. A 8. sorban a bécsi őrzi a helyes, eredeti alakot, az *Istenes Énekek* első kiadásába tehát ez a sor jól került be, s az 1670-ig megjelent számos kiadás valamelyikében romlott a szöveg a lőcsei kiadás alakjára. Számunkra a legfontosabb azonban a 43. és 68. sor eltérése. A bécsi kiadás szövege mindkét esetben hibás, a lőcseié viszont hibátlan, az eredetivel egyező. Pedig ha a bécsi kiadás lenne az *Istenes Énekek* első editója, akkor a későbbi kiadások-

ban, s így a löcsei ben is a hibás alakoknak kellett volna megmaradniuk, mert az aligha képzelhető el, hogy valamelyik későbbi kiadó újra elővette volna az *Europica Varietas*-t, hogy a szöveget ellenőrizze; de ha erre még is sor került volna, akkor viszont a többi eltérést is kijavította volna.

Számos olyan példát idézhetnék még, ahol a protestáns rendezetlen kiadás szövege a helyesebb alakot mutatja, mint a bécsi, s így az előbbi nem származtatható az utóbbiból. De nem kevés az olyan eset is, amikor a bécsi őrzött meg helyes alakokat, ami viszont arra mutat, hogy a bécsi kiadás nem keletkezhetett a ma ismert bártfai kiadásból, hanem csak ennek elődjéből, Solvirogram elveszett első kiadásából. Ezek szaporítását azonban szükségtelennek érzem. Az eddig elmondottak alapján a bécsi és bártfai kiadás egymáshoz való viszonya csak úgy képzelhető el, hogy mindkettő egy közös forrásra megy vissza, s így a bécsi kiadás nem lehet első kiadás, hanem csak második. Ezek után VARJASnak az az érve, melyet az 1699. nagyszombati kiadásnak arra a jelzésére alapít, hogy az a „bécsi első editió” nyomán készült, nem változtathat már a kérdés megítélésén. Amúgy is vitatható, hogy vajon a nagyszombati kiadás ezen valóban azt értette-e, hogy a bécsi kiadás a legelső kiadása Balassinak. Ilyen bibliográfiai szempontokat nem okvetlenül kell feltételeznünk egy XVII. század végi kiadótól. De ha mégis feltételezzük, hogy ő ilyen bibliográfiai adatközlésre törekedett, értesülései könnyen pontatlanok lehettek. Hiszen ha a bécsi kiadás címlapján nem volt feltüntetve, hogy az egy már meglévő protestáns kiadás nyomán készült — s ez több mint valószínű —, akkor a nagyszombati nyomda honnan tudhatta volna ezt?

7. Az Istenes Énekek legelső kiadása ezek szerint nem foglalhatta magában sem Pécseli Király Imre, sem Nyéki Vörös énekeit; e bővítések az ismert bártfai, illetve bécsi kiadásoknak köszönhetők. Egy Pécseli Király, illetve Nyéki Vörös verseit nem tartalmazó korai rendezetlen kiadásnak a létezését még egy közvetett úton is valószínűsíteni tudom.

A Széchenyi Könyvtár kéziratárában Oct. Hung. 1063. jelzet alatt található Tholnay Ferenc vegyes tartalmú kézírata, melyet a Balassi-kutatás eddig nem ismert.⁵⁹ Tholnay Ferenc a kötetben található bejegyzések szerint 1618—20 táján írta össze kódexét, de vannak későbbi bejegyzések is, melyek talán szintén ő tőle származnak. A vegyes tartalmú kötetben különböző prózai írások mellett verseket is találunk, s közöttük Balassitól, Rimaytól, Pécseli Királytól és Nyéki Vöröstől származó, a nyomtatott kiadásokból ismert énekeket. A bennünket érdeklő énekekre vonatkozó adatokat, a Tholnay-énekeskönyv megfelelő lapjaira utalva az alábbiakban adom:

69a— 70b Gazdag bő kegyelmű (Pécseli Király verse)

71a— 72a Egyedől tebenned (Rimay verse)

Egy későbbi kéz utóbb az ének elé írta: „Balasy B. Istenes Eneki 29.”

72a— 72b Oh kegyelmes Isten nézz szépen reám (Rimay verse)

Ugyanazzal az írással az ének előtt: „Rimai eneke”. Ezt a későbbi kéz áthúzta, s helyébe írta: „Istenes Eneki B. B. 25.”

Ugyanez a kéz a szövegben erős javításokat eszközölt, néha egész sorokat mással helyettesített, s hozzáírta az éneknek a kéziratban eredetileg hiányzó ötödik strófáját.

⁵⁹ A kéziratra, melyet Busa Margit talált, Stoll Béla hívta fel figyelmemet.

- 83a — 84a Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása (Balassi verse)
 Ugyanazzal az írással az ének előtt: „Cantio Florida”.
 A másik kéz fölé írta még: „Rimayé” [!].
- 91b — 92b Hajts meg füleidet (Nyéki Vörös bűnbánó zsoltára)
- 93b — 94a Remensegem nincs már nekem (Ismeretlen költő verse) Címe:
 „Cantio elegans”. A másik kéz a cím fölé írta: „B. B.”
- 100b — 101b Mint álgyu golyóbis (Rimay epicediuma III. énekének befejező része)

Az ének fölé később vagy egyazon kéz különböző időpontokban, vagy különböző kezek feljegyezték: „123. B. B.”; „Poetica Inventio Bal. Bal.”; „Balasy Balinthe”. Az ének végére pedig utólag bejegyezték: „Balassa Balintnak Istenes Enekj 125.”

Az ének szövegét a bejegyző itt is többször javította.

A Tholnay énekeskönyvébe utólag jegyeztető, javítgató kéz — amely talán szintén Tholnayé, csak későbbi időből — több ének elé egy nyomtatott kiadás lapszámaira való utalást jegyzett fel, és a megismert kiadás alapján két szöveget erősen át is javított. A kézirat tulajdonosa által használt nyomtatott kiadásról az alábbiakat állapíthatjuk meg:

a) Címe ugyanaz volt, mint a bártfai és kassai, s feltehetőleg a bécsi kiadásé is: „Balassi Bálintnak Istenes Eneki”. Rendezetlen kiadás volt, mert az „Oh kegyelmes Isten” és az „Egyedől tebenned” kezdetű Rimay-verset, valamint az epicedium-részletet Balassinak tulajdonítja, noha az első esetében a kéziratban eredetileg a szerző helyesen volt megnevezve. Az egyes verseknek a szövege ebben a nyomtatott kiadásban, azonos volt az ismert rendezetlen kiadásokéval, mert a 3. és 7. vers szövegén utólag eszközölt javítások pontosan egyeznek az énekeknek a bécsi és bártfai kiadásokban közölt variánsaival.

b) A Tholnay-kézirat tulajdonosa által használt kiadásban nem voltak bent sem Pécseli Király, sem Nyéki Vörös versei. Sem a bártfaiban megtalálható „Gazdag bő kegyelmű” kezdetű Pécseli, sem pedig a bécsiben közzétett „Hajts meg füleidet” kezdetű Nyéki Vörös vers szövegénél nem találunk nyomtatott kiadásra való utalást, vagy egy nyomtatott kiadás ismeretében való javításokat.

c) Három ének mellett találtunk a kiadás lapszámára való utalást. Érdekes ezeket a lapszámokat összevetnünk azokkal a lapszámokkal, melyeken ugyanezen énekek a bártfai és a bécsi kiadásban megtalálhatók:

	Tholnay-kézirat	Bártfai	Bécsi
Oh kegyelmes Isten	25	35	17
Egyedől tebenned	29	41	20
Mint álgyu golyóbis	123—5	181—3	48—9

Kitűnik tehát ebből, hogy a Tholnay-kézirat lapszámutalásai nem vonatkoznak sem a bécsi, sem a bártfai kiadásra. Megállapítható, az is, hogy az egyes számsorok teljesen arányosak, vagyis egyforma elrendezésű, de más alakú, szedésű három kiadvány adatai állnak előttünk. Az egyes számsorok arányos-

sága csak egy ponton bomlik meg: az epicedium-részletnek a bécsi kiadásban való elhelyezkedésénél, aminek az az oka, hogy Nyéki Vörös ezt a részletet, mely Balassi 50. zsoltárához csatlakozik, helyéről kiemelve sokkal előbbre helyezte, miként azt fentebb már tisztáztuk. Ebből pedig az is következik, hogy a kézirat lapszámutalásai egy olyan rendezetlen kiadásra vonatkoznak, mely a bártfaihoz állt közelebb.

d) A Tholnay-kéziratban van két különös bejegyzés. Balassi „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása” kezdetű verse elé Rimay nevét jegyezték fel, a nyomtatott kiadásra pedig nem utaltak. Az ismeretlen szerzőtől származó „Reménségem nincs már nékem” kezdetű ének elé viszont odaírták: „B. B.” Az utóbbi esetben valószínűleg arról van szó, hogy a bejegyzések írója csak a tartalomjegyzéket nézte és ott a „Reménségem te légy nékem” kezdetű Rimay-verssel tévesztette össze. A Balassi-ének esete azonban rejtélyes, s erre ezért később külön visszatérünk.

A Tholnay-énekeskönyv utalásai nyomán tehát egy jelenleg ismeretlen rendezetlen kiadásról szereztünk tudomást. E kiadás a bártfai típushoz áll közelebb, de hiányoztak belőle Pécseli Király énekei. Ezért a kézirat tulajdonosa által használt kiadás nézetem szerint nem lehetett más, mint Solvirogram őskiadása, az *Istenes Énekek* elveszett első editiója. Ennek a kiadásnak a létét tehát a Tholnay-kézirat alapján is bizonyíthatjuk. Együttal több Balassi és Rimay-ének eddig ismeretlen variánsával is gazdagodtunk. Az „Egyedől tebened” és az „Oh kegyelmes Isten” kezdetű Rimay-verseknek a keltezéséhez is közelebb jutottunk: 1618-nál később nem keletkezhetek.

8. Ezek után foglaljuk össze össze mindazt, amit az elveszett első kiadásról tudunk. Ez a kiadás tartalmilag teljesen megegyezhetett a bártfai kiadással, annak 245. lapjáig. Ezen a lapon ér véget a „Szegény fejem Uramhoz óhajt” kezdetű ének, amely az utolsó azok közül, melyek mind a bártfai, mind a bécsi kiadásban előfordulnak. Hogy a bártfai kiadás vegyes énekanyagának ezután következő versei közül egyesek bent voltak-e az első kiadásban, vagy sem, az nem állapítható meg. Pécseli Király énekei azonban semmi esetre sem voltak benne. Valószínű ugyanakkor, hogy volt az első kiadás vegyes anyagában néhány olyan ének, melyet a bártfai kiadásból kihagytak, köztük Szegedi Kis Istvánnak és Némethi Ferencnek a bécsi editióban is olvasható énekei.

Az első kiadás véleményem szerint közvetlenül Rimay halála után, 1632-ben jelenhetett meg. Solvirogram előszava Balassiról mint „Istenben elnyugodt” emberről, vagyis halotról beszél, de Rimaynál ugyanezt nem említi. Ezért az a gyanunk támadhat, hogy az előző esetleg még Rimay 1631. december 10 táján bekövetkezett halála előtt íródott. Mivel máshonnan tudjuk, hogy Balassi és Rimay versei Rimay életében nyomtatásban nem jelentek meg, a kiadvány megjelenése már nyilván a Rimay halálát követő esztendőre maradt. Az elveszett őskiadásnak ez a datálása egyúttal összhangban van az immár másodikként tekintendő bécsi kiadásnak VARJAS által megállapított datálásával (1632—35). A megjelenés helye vagy Bártfa lehetett, amint DÉZSI is gondolta, de elképzelhető Lőcse is. A rendezett kiadás előszava — mint ismeretes — a megbírált rendezetlen kiadásokként a bártfai, a lőcsei és az első váradai kiadást említi (a bécsit a rendezett kiadás szerkesztője nem ismerte). Elképzelhető, hogy a felsorolt kiadások nem ugyanilyen egymásutánban követték egymást, s az említett lőcsei kiadás nem követte, hanem meg-

előzte a fennmaradt bártfai edíciót.⁶⁰ A kérdést pontosabban eldönteni, sajnos nem tudjuk, mivel Solvirogram Pannonius személyét nem sikerült megállapítanunk, s így nincsenek további támpontjaink.

Solvirogram előszava Rimay Balassi-kéziratára hivatkozik, s a bevezető elogiumok átvétele, Balassi szerelmes verseinek ismerete, valamint Rimay bevezetésének az ő előszaván megmutatkozó hatása kétségtől bizonyítja, hogy valóban ismerte Rimay gyűjteményét. Mégis a versek szövegét nem merítette közvetlenül Rimay sajtókész Balassi-kéziratából. Rimay ugyanis azt írja tervezett kiadása bevezetésében Balassi istenes énekeiről: „Ez énekeinek eleiben pedig mindeniknek deák summácskát jegyztettem, az három első Himnuszát ő maga is deák Argumentomocskával ékesítvén, kiből arányozám, hogy bizonyos emberek kedvéért nem alkotmatlanul helyheztetek az többi eleiben is deák nyelven való rövid Argumentomocskákat.”⁶¹ Solvirogram kiadásának a bártfai és bécsi kiadásokban megőrzött énekszövegei előtt azonban hiába keressük e latin argumentumokat. Mindössze a három szentháromság-himnusz előtt találunk ilyet, ez azonban mint Rimay mondja, magától Balassitól származott. Sőt Rimay szavaiból az is kiderül, hogy az ő összeállításában e három himnusz állt Balassi istenes énekei sorozatának az élén, mert a „három első Himnusz”-ról beszél. A kiadásokban e himnuszok nem a versek élén állnak, tehát az első kiadásban az énekek sorrendje sem igazodott Rimay tervezetéhez.

Mind a Balassi, mind a Rimay énekek szövegei sokszor mutatnak eltérést az énekeknek a rendezett kiadásokban közölt szövegével szemben. A rendezett kiadás szerkesztője — mint fentebb kimutattam — a versek nagy többségénél a Balassi, illetve Rimay hiteles kézíratain alapuló másolatok nyomán dolgozott, s így az ő általa közreadott szövegeket kell hitelesebbnek tekintenünk. ECKHARDT az énekeknek a rendezetlen kiadásokban megmutatkozó, több esetben nyilvánvalóan nem a szerzőtől származó eltéréseit Nyéki Vörös számlájára írta és az énekeknek a kegyességi célokhoz való idomításával magyarázta.⁶² Miután megdőlt a bécsi kiadás elsőségére vonatkozó feltevés, másképpen kell megítélnünk azokat az eltéréseket, melyek csak a bécsi kiadásban olvashatók, mint azokat, amelyek a bécsi és bártfai kiadásban közösek. Nyéki Vörös szövegváltozatainak csak az előbbieket tekinthetjük: így például az „Oh szép drága zálag” kezdetű éneknek a bártfai kiadásban levő helyesebb szövegtől való eltéréseit. Ebben az esetben ugyanis szemmel látható a bécsi kiadás sajtó alá rendezőjének az törekvése, hogy Rimay nyersebb és vallásos szövegében szokatlan kifejezései eltűnjenek a szövegből. Ezzel szemben a bécsi és bártfai kiadásban egyaránt felelhető hibás variánsokat — s ezek vannak többségben — már nem tulajdoníthatjuk Vörös Mátyásnak: ezek a szövegváltozatok már Solvirogram kiadásában is benne kellett, hogy legyenek. Itt egy újabb nehézség merül fel: hogyan vehe-

⁶⁰ ECKHARDT „Egy ismeretlen Balassi kiadás” című cikkében (Kszo. 1955 : 120-121.) kétségbevonja, hogy volt egyáltalán rendezetlen löcei kiadás. Álláspontja onnan ered, hogy a kolozsvári 1677. évi kiadás előszavát ekkor keletkezettnek gondolja, s annak egy löcei editióra való utalását az 1670. évi rendezett kiadásra vonatkoztatja. Véleményem szerint azonban semmi ok sincs arra, hogy a kolozsvári kiadásban fennmaradt előszóban ne a legkorábbi rendezett váradi kiadás előszavát lássuk, miként azt Dézsi tette, s így az előző állításának hitelét sem vonhatjuk kétségbe.

⁶¹ Rimay kiad. 43.

⁶² Balassi kiad. I. 9.

tett át az első kiadó Rimaytól ilyen hibás Balassi-szövegeket, sőt hibás Rimay-szövegeket? Végül a két költő énekeinek az összekeverése végkép lehetetlenné teszi, hogy az elveszett első kiadás anyagát közvetlenül Rimay sajtókész Balassi-kéziratából származtassuk.

Erre a bonyolult problémára megnyugtató választ nem is adhatunk. Biztosra veszem azonban, hogy nem valami misztifikáció eredménye a két költő énekeinek az összekeverése. Solvirogram abban a hiszemben kellett, hogy legyen, hogy csupa Balassi-éneket közöl. Az általa Balassiénak tartott énekek sorát zárta azután le Rimay epicédiumával, melyről tudva, hogy az Rimay műve, nevét nem is mulasztotta el kitenni. Tévedésének oka egy félrevezető kézirat s egy pontatlan másoló lehetett. Rimay talán nem adta oda tervezett Balassi-kiadásának letisztázott kéziratát Solvirogramnak, hanem egy másik kódexet, melybe előzőleg Balassi verseit összegyűjtötte, s amelynek egy további részébe saját verseit írta le.⁶³ Solvirogram azután egy másolóval kiíratta az istenes verseket, s ez a másoló egyformán másolt ki Balassi és Rimay verseket. Az így összegyűlt énekeket rendezhette el azután a kötet szerkesztője a bártfai kiadásból ismert sorrendben, és ő írhatott számos ének elé rövid magyar nyelvű címet, vagy argumentumot. Az énekeknek címmel való ellátásában azonban korántsem volt következetes, mert számos esetben meghagyta a Balassitól, illetve Rimaytól származó eredeti címeket. Azok a címek, amelyek megegyeznek, vagy a Balassi-kódex, vagy a rendezett kiadás címadásaival, a szerzőktől származnak, az ettől eltérőket kell Solvirogramnak tulajdonítanunk.

A Balassi és Rimay versek összekeverésére adott jelen magyarázat természetesen nem kielégítő és rendkívül bizonytalan. Az első kiadás keletkezésének e legbonyolultabb kérdését egyelőre nem sikerült tisztázni.

A bécsi és bártfai kiadásoknak Solvirogram első edíciója nyomán való keletkezése a korábbi fejtegetések alapján már lényegében tisztán áll előttünk. Nyéki Vörös Mátyás kiválogatta az első kiadásból mindazokat az énekeket, melyeket megjelentetni óhajtott, s részben átesoportosítva azokat együttesen kiadásának „Balassa Bálintnak Istenes Eneki” élőfejjel ellátott részébe helyezte. Ebbe a részbe illesztette még bele a hét bűnbánó zsoltárt is. Kiadványának második részét már teljesen önállóan állította össze jórészt saját, részben pedig mások verseiből. A Pécseli Király verseivel bővített bártfai kiadás nem új szerkesztés, mint a bécsi, hanem híven követi elődjét, legfeljebb annak vegyes anyagából elhagyott egy-két éneket. Solvirogram kiadásának a bővítése, főként Pécseli Király verseivel, minden bizonnyal a nyomdász önálló vállalkozása volt. A lőcsei és bártfai nyomdák ezidőben igen önállóak; egymás után jelentetik meg a debreceni református énekeskönyv, valamint a Szilvásújfalvi-féle halottas énekeskönyv új kiadásait, s azokat tetszésük szerint bővítik.

9. A Balassi- és Rimay-kéziratokra vonatkozó megállapítások nyomán a rendezett kiadás keletkezése is teljesen érthetővé vált. A váradi kiadó Balassi „maga kezével írt könyve” másolatának, valamint Rimay versei sajtókész kéziratá egy másolatának jutott a birtokába, s e kéziratok alapján

⁶³ Ez esetben egy olyanféle kódexre lehetne gondolni, mint amilyen a Barakonyié volt: elől ott voltak másolatban Balassi énekei, majd azután a kézirat tulajdonosa saját verseit is bejegyezte a könyv még üres lapjaira.

választotta szét Balassi és Rimay verseit. Az e kéziratokban szereplő, addig kiadatlan istenes énekeket pedig felvette kiadásába. E két kézirat tartalmát már teljesen ismerjük, s így tudjuk, hogy ezekben nem található meg a váradi kiadó minden a korábbi kiadásokban Balassi neve alatt közreadott verset. Alapul véve a bártfai kiadást, a váradi kiadónak az alábbi versek hovatartozása felett kellett megfelelő útbaigazító kézirat híján döntenie:

Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod
 Ó én Istenem, im mi törtinék
 Ó szent Isten kit kedvedben
 Kegyelmes Isten kinek kezében
 Adj már csendességet
 Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása
 Ó én kegyelmes Istenem
 Oh szegény megromlott, s elfogyott
 Epicedium
 Végtelen irgalmu
 Mert ki megtér (Rimay „Reménségem vagyon nékem” kezdetű énekének, az epicedium bártfai kiadásbeli szövegébe bekerült egyik strófája.)

Az epicedium nem okozhatott problémát, mert a bártfai kiadás kiírta a szerző nevét. Az epicedium szövegéből megtudta viszont, hogy a „Végtelen irgalmu” kezdetű zsoltár Balassi alkotása, s ezért ezt külön is közölte kötete Balassi-részében, sőt — azt gondolván, hogy a „Mert ki megtér” kezdetű strófa is az epicediumnak egy Balassitól származó betétje, ezt Balassi zsoltára után, a Balassi-rész végére helyezte. A többi ének közül a „Bizonnyal esmérem”-ről a versfők révén biztosan tudta, hogy Balassi-szerzemény, de a további verseknél végkép nem volt mire támaszkodnia. Mivel azonban sejthette, hogy a birtokában lévő Balassi-kézirat nem tartalmazza Balassi valamennyi istenes versét, a Rimay-versek kéziratáról viszont joggal hihette, hogy teljes, mert az kiadásra volt előkészítve, e fennmaradt énekeket egyszerűen Balassi-nak tulajdonította. Így esett meg, hogy Rimay híres éneke, az „Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép”, évszázadokig Balassa műveként vált ismeretessé.

A rendezett kiadás sajtó alá rendezőjének kilétét nem nehéz megállapítanunk, a fennmaradt kiadói előszó alapján. DÉZSI az 1677. évi kolozsvári kiadás élén található előszóról joggal feltételezte, hogy az eredetileg a legelső rendezett váradi kiadás előtt állott, mivel itt a kiadó éppen a korábbi rendezetlen kiadások miatt panaszkodik, és bejelenti a két költő verseinek szétválasztását.⁶⁴ Az előszó élén ez áll: „Lectori Benevolo Typogr. S.” Az előszó szerzője tehát a váradi nyomdász, vagyis Szenczi Kertész Ábrahám. Szenczi Kertész Ábrahámnak joggal tulajdoníthatjuk az új rendezett kiadás szerkesztésének érdemét. Nem a közönséges nyomdászok közül való volt, hanem külföldön tanult, képzett, tudós ember, Tótfalusi Kis Miklós elődje. Tudós tipográfusi munkáját II. Rákóczi György annyira megbecsülte, hogy 1648-ban nemesi oklevelet adott neki, s ebben igen elismerően nyilatkozott nyomdászti tevékenységéről, mellyel nevének dicséretet, egyházának dicsősé-

⁶⁴ DÉZSI . . . bibliographiája 30. — Az előszó szövegét közli uo. 57—59.

get, s az egész országnak hasznot hozott.⁶⁵ Kertész Ábrahám előszeretettel adott ki énekeskönyveket, különösen 1648 és 1654 között. A református énekeskönyvet nemcsak újra kiadta, de különböző új összeállításban is nyomtatta annak anyagát. Az egyik általa átszerkesztett énekeskönyv (RMK I, 898.) elé névével aláírt előszót is írt. Semmi sem mond tehát annak ellene, hogy az *Istenes Énekek* rendezett kiadásának szerkesztését neki tulajdonítsuk.

Kertész Ábrahám előszava segítőtársakról is megemlékezik: „a két méltóságos személynek Istenes énekit, jó akaróim fáradságos munkájok által edgyüvé szedegettem. és ki-bocsátottam. E „jóakarókat” a Szenczi Kertész Ábrahámmal szoros kapcsolatban álló református egyházi személyek között kell keresni, s ezek sorában különösen Séllyei Balog Istvánra, 1652 és 57 között II. Rákóczi György udvari papjára, gyanakodhatunk. Séllyei Balog, akinek 1646 és 1657 között több műve jelent meg Kertész nyomdájában, 1639-ben üdvözlő verset írt Darholcz Kristófhhoz, mikor az lefordította Tolnai Balog János *Novissima Tuba* című művét.⁶⁶ Balassinak és Rimaýnak a Darholcz családdal, valamint a Balassiról emlékverset író Tolnai Balog Jánossal való szoros kapcsolatát ismerve, elképzelhető, hogy Szenczi Kertész Ábrahámhoz a szükséges kéziratok a Darholcz—Séllyei Balog úton jutottak.

A rendezett kiadás keletkezésének pontos évét nem tudjuk megállapítani, sőt az is bizonytalan, hogy hány rendezetlen és hány rendezett váradi kiadás volt. Kertész Ábrahám előszava csak az első váradi kiadást említi mint rendezetlent, amiből DÉZSI jogosan következtett arra, hogy a második váradi kiadás már rendezett volt.⁶⁶ Ennek azonban van bizonyos nehézsége.

A négy váradi kiadásból mindössze egyetlen könyvtáblából kiáztatott két leveles töredéket ismerünk. E töredék egy 1650-ben Nagyváradon megjelent könyv kötéséből került elő, a Comico tragoedia 1646. évi váradi kiadásának töredékével együtt. FRANKÓI, a töredékek felfedezője ennek alapján az *Istenes Énekek*-töredéket is 1646-ra datálja.⁶⁷ Bár az évszám nem tekinthető biztosnak, az nagyon valószínű, hogy a töredék 1650 előtti. A töredéken az epicedium első énekének és a „Forog az szerencse” kezdetű Illésházy-versnek a részletei olvashatók, s mindkét levél az S ívhez tartozik. DÉZSI szerint emiatt rendezett kiadásnak kell lennie, mert míg a rendezetlen bártfai kiadásban a két ének között 15 levél a távolság, addig a rendezett 1670. évi lőcsei-ben csak 7 levél. DÉZSI azonban rosszul számolt, mert a lőcsei kiadásban a távolság nem 7 levél, hanem 18, s egyébként is a két ének elhelyezkedése teljesen azonos a rendezetlen és a rendezett kiadásokban: az epicedium ugyanis a vegyes énekanyagot közvetlenül megelőzi mindegyik kiadásban, a „Forog az szerencse”, pedig a vegyes anyag elején áll mindkét fajta kiadásban. Így nincs annak akadálya, hogy ezen valószínűleg 1650 előtti kiadásban egy rendezetlen kiadást lássunk.

A bártfai kiadáshoz hozzá van kötve egy vele egyidőben, egyazon szedéssel és formában megjelent kis könyvecske: *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok* címen. Ez úgy látszik a rendezetlen kiadások megszokott

⁶⁵ NAMÉNYI LAJOS: A nagyváradi nyomdászat története. Ksze. 1901: 281—292.

⁶⁶ Tolnai Balogról és a *Novissima Tuba* szerzőségéről lásd: ZOVÁNYI JENŐ: Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak 1910. 116—9.

⁶⁶ DÉZSI . . . bibliographiája 30.

⁶⁷ Ksze. 1878: 272.

függeléke, miként valamennyi ismert rendezett kiadáshoz viszont a *Via Jacobaea* című kegyes kiadvány járult. Hogy a *Via Jacobaea* már a váradi rendezett kiadások mellett is ott volt, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy a váradi kiadásokon egymástól függetlenül alapuló lőcsei és kolozsvári rendezett kiadásokhoz is hozzátartozik. Fennmaradt már most az *Isten eleibe fölbocsátandó áhitatos imádságok*-nak egy 1652-ben Váradon nyomtatott példánya (RMK I. 865.). Ez nyilván az *Istenes Énekek* egy rendezetlen kiadásának a függeléke lehetett, de a könyvecske első fele az istenes énekekkel sajnos elveszett. E szerint tehát 1652-ben is még egy rendezetlen kiadás jelent meg Váradon, amely, ha egy 1650 előtti kiadással is számolnunk kell, már a második váradi kiadás s ez esetben a második váradi kiadás is rendezetlen volt. Bár véglegesen nem bizonyítható sem az 1650. előtti, sem pedig az 1652. évi rendezetlen váradi kiadás léte, e körülmény mégis óvatosságra kell, hogy intsen bennünket. Egyelőre tehát nem tudhatjuk biztosan, hogy melyik váradi kiadás volt az *Istenes Énekek* első rendezett kiadása, s hogy az mikor jelent meg. A fentiek alapján mindenesetre valószínű, hogy 1652 után, de természetesen még 1660., Várad elfoglalása előtt.⁶⁸

IV. ADALÉKOK EGYES BALASSI ÉS RIMAY ÉNEKEKHEZ

Bocsásd meg Uristen (Balassi 36.)⁶⁹

Az énekeknek van két olyan változata, melyet a kritikai kiadás nem ismert és nem értékesített. Az egyik Szenczi Molnár Albert oppenheimi énekeskönyvének (RMK I, 435.) 139-140. lapján olvasható. Ez az érdekes változat eltér valamennyi ismert szövegtől, általában közelebb van azonban az unitárius énekeskönyv és Hajnal Mátyás variánsához, mint az *Istenes Énekek* nyomtatott kiadásaiban közölt szövegekhez. Érdekes, hogy az első szakasz nem egyezik teljesen a kezdőstrófa ama szövegével, melyet Szenczi Molnár zsoltárfordításának előszavába belefoglalt, amiből arra következtethetünk, hogy a zsoltárelőszó írásakor emlékeztetből idézte Balassi versszakát.

A másik ismeretlen változat egy 1632. évi nyomtatvány végéhez kötött két üres levélre és a kötetábla belső lapjára van feljegyezve. A Széchenyi könyvtárban található nyomtatvány címe: „Szép Imádságos Könyvecske, Embernek mindennemű szükségében való szép hasznos és áitatos Könyörgésekkel és Isteni Dicsiretekkel, mostan uyjonnan fel ekesítettet és örögbitett. Nyomtatattot Lőcsen, Brewer Lórintz által. 1632.” (RMK I, 624/a.) Ez a variáns a Kuun-kódexben olvasható szöveghez áll a legközelebb, de néhány helyen ettől is eltér.

A „Bocsásd meg Uristen” változatainak száma ezzel nyolcra emelkedett, ami ékesen bizonyítja az ének rendkívüli elterjedettségét és igen népszerű voltát. Ez az ének nemcsak Balassi „maga kezével írt könyv”-ének összeállítását követően, hanem a többi verssel együtt terjedhetett el, hanem már azt megelőzően,

⁶⁸ Itt említem meg, hogy a székelykeresztúri volt unit. gimn. könyvtárban (jelenleg Marosvásárhelyt) az *Istenes Énekek* egy eddig ismeretlen kései kiadására bukkantam. Ez a kiadás megjelent: „Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály betűível 1796.”

⁶⁹ Az egyes énekek után álló számok minden esetben Eckhardt kritikai kiadásainak ének-sorszámaira utalnak.

vagyis 1589 előtt is, külön lapokon. Ezt azért is feltételezhetjük, mert ha a nyolc különböző változatot egymás mellé állítjuk, a szövegek két családját különböztethetjük meg: az egyikbe tartozik az unitárius énekeskönyv, Szenczi Molnár, Hajnal, a Lipcsei- és Kuun-kódex, valamint a most ismertetett kézirat; a másikba viszont az *Istenes Énekek* rendezetlen és rendezett kiadása. A két énekesoport közötti nagyszámú eltérés alapján arra kell gondolnunk, hogy e versnek két redactioja volt, s hogy két alapszöveggel kell számolnunk: az egyik az eredeti, a házassága alkalmával készített szöveg, s ez az ami szelvében elterjedt. Lehet, hogy Balassi maga tudatosan is terjesztette ezt az éneket viharos házasságkötése idején, hogy ország-világ előtt bizonyítsa ezzel szándékai tisztaságát. Ezt a szöveget azután 1589-ben versei összeírásának idején átjavította, s az így kialakult második redactiót írta be a „maga kezével írt könyv”-be. ECKHARDT SÁNDORNak a Balassi fennmaradt sajátkezű verskézirataról szóló fejtegetései óta világosan látjuk, hogy a költő tudatosan is alakította utóbb versei szövegét.⁷⁰ Nagyon valószínű, hogy 1589-ben versei összeírásakor, költői életműve rendezésekor, számos ilyen javításra sor került, s a kissé átalakított versek egyike a „Bocsásd meg Uristen”. Ezt az átjavított második redactiót természetesen nem a rendezetlen, hanem a rendezett kiadás őrizte meg hívebben, hiszen ez a költőhöz egészen közel álló kéziratot használt, míg Solvirogramhoz a költő szövegei nem jutottak sértetlenül.

A kritikai kiadásban ezek szerint helyesebb lett volna a lőcsei kiadás szövegét venni alapul, mint a költő későbbi változatához legközelebb álló szöveget. ECKHARDT azonban Lajnal Mátyás szövegét részesítette előnyben főként a 9—10. és a 43—44. sorban mutatkozó eltérések miatt. A 9—10. sorokban azonban a lőcsei kiadás semmivel sem nyújt rosszabb változatot, mint Hajnal:

Hajnal: *Látván sok számtalan vele tölt javaidat,
Kért viszont téged nem szolgált, jó-tölt Urat,
Háládatlanságát látván s hamisságát,
Ugyan utálja magát.*

Lőcsei kiad.: *Látja magán való számtalan nagy sok jódat,
Kért, — tudja — téged mint tisztelt, jól-tölt urat;
Háládatlanságát, látván hamis voltát,
Ugyan szégyenli magát.*

A második szöveg értelme hibátlan: a költő tapasztalta magán Isten sok jóságát, pedig jól tudja miként tisztelte ő mindezekért jótevőjét; e hálátlanság és hamisság miatt szégyenli is magát. A „téged mint tisztelt” szövegrész itt tehát a költő öngúnyját fejezi ki: jól tudja, mennyire nem becsülte meg Isten jóságát. A 43—44. sor két változata a következő:

Hajnal: *Irgalmasságod is annál inkább megtetszik,
Mennyivel több bünöm téled megengedtetik,
Mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének
Te ellened az hívek.*

⁷⁰ ECKHARDT: Jegyzetek a Balassi-verskézirathoz. It. 1954: 279—280.

Lőcsei kiad. : Irgalmasságod is annál inkább kitetszik,
Amennél több vétünkünk nekünk megengedtetik,
Inkább kegyelmedben, mint büntetésedben,
Te irgalmad tündöklök.

Meg kell jegyezni, hogy a rendezetlen kiadások szövege a kérdéses két sorban teljesen megegyezik a lőcsei kiadásával, míg az összes többi változat Hajnal variánsával azonos. ECKHARDT szerint az *Istenes Énekek* kiadói „talán dogmatikai aggályosságból” mosták el Balassinak a zsoltáron alapuló merész gondolatát.⁷¹ Ezt a magyarázatot nem érzem elfogadhatónak, mert ha Szenci Molnár és Hajnal Mátyás, két ilyen egyházi férfiú, nem érzett dogmatikai aggályosságot, akkor miért érezte volna azt Solvirogram, és Szenci Kertész Ábrahám. Abban viszont feltétlenül igaza van ECKHARDTnak, hogy a Hajnal-féle változat magától a költőtől kell, hogy származzék, mivel egyik fiatalkori szerelmes versében („Nő az én gyötrelmem”, 11. sor) szinte szó szerint megtaláljuk e sort, kedveséhez írtézve. Ez azonban nem zárja ki, hogy a másik változatot is Balassinak tulajdonítsuk, s verseinek 1589. évi összeírásával, javítgatásával hozzuk kapcsolatba. Balassit talán a rimelésnek az első kidolgozásban való pontatlansága ösztönözte a két sor átfogalmazására.

Mint látjuk, egyik kritikus esetben sincs akadálya annak, hogy a rendezett kiadás variánsát helyesnek, a költőtől származónak, s a költő „maga kezével írt könyv”-éből eredőnek tekintsük. A kritikai kiadás új kiadásában ezért nézetem szerint a lőcsei kiadás szövegét kellene majd alapul venni, mint a költő legutolsó szövegét, Hajnal és a többiek változatával szemben, melyek a költő korábbi fogalmazását őrzik.

Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása (Balassi 37.)

Ennek az éneknek is két olyan változatára kívánom felhívni a figyelmet, melyet a kritikai kiadás nem ismert. Az egyik sajátos módon a bártfai kiadás vegyes részében, a „más egynehány szép isteni dicsiretek” között található, a 272—4. lapokon. Ez az ének tehát az *Istenes Énekek* bártfai kiadásában kétszer van nyomtatva: egyszer Balassi neve alatt, egyszer pedig a más költők versei között. Ez a második szöveg ugyanakkor eltér az előzőtől, annak jeléül, hogy nem ugyanazon kézirat alapján nyomtatták le kétszer a verset. Hogy Solvirogram eredeti kiadásában is bent volt-e a második szöveg azt nem tudhatjuk pontosan, de valószínűleg nem. A szöveg újra való beiktatását a bártfai nyomdának kell tulajdonítanunk, amely Solvirogram első kiadását különböző énekekkel, köztük Pécseli Királyéval kibővítette. A bővítés során a nyomdász nem vette észre, hogy ez az ének már Balassi versei közt is szerepel a kőtetben.

A másik változatot már említettem: ezt Tholnay Ferenc kézírata közli (83a—84a). Ez a szöveg is eltér az *Istenes Énekek* kiadásában lévő változattól és nem egyezik a bártfai kiadás második közlésével sem. A fő nehézséget itt az okozza, hogy Tholnay kéziratába az a kéz, amely valószínűleg az *Istenes Énekek* elvesztett első. — Solvirogram által szerkesztett, — kiadása alapján bejegyzéseket eszközölt, az ének fölé ezt írta: „Rimaie”. Hogy min alapulhatott ez a bejegyzés, azt pillanatnyilag el nem dönthetjük, de fel kell hívnunk mégis a figyelmet az ének szerzőségének kissé bizonytalan voltára.

⁷¹ Balassi kiad. I, 207.

Ez az ének ugyanis a rendezett kiadás Balassi részének első nyolc éneke között foglal helyet. Erről az énekesportróról már megállapítottam, hogy Szenczi Kertész Ábrahám ide azokat a verseket helyezte, melyeket sem a rendelkezésre álló Balassi-kéziratban, sem pedig a birtokában levő Rimay-kéziratban nem talált. Kézirat hiányában a szerzőség megállapítása részéről nem nyugodhattott olyan biztos alapokon, mint a többi vers esetében; a váradi kiadó ezekről csak gondolta, sejtette, hogy Balassi versei, s nem Rimayéi. Szenczi Kertész eljárása azonban, mint tudjuk, e verscsoport egyik tagja esetében nyilvánvalóan téves: az „Oh szegény megromlott” kezdetű Rimay-ének is idekerült. Joggal felvethető ezért a kérdés, hogy vajon a többi hét ének szerzőségének ilyen találmányra való meghatározásába nem esúszhatott-e szintén hiba? E hét ének (lásd az erre vonatkozó táblázatomat a tanulmány 269. lapján) szerzősége ugyanis e szerint pusztán a váradi kiadó sejtése alapján van meghatározva, s ezért önmagában az a tény, hogy ezek az énekek a rendezett kiadásokban Balassi neve alatt szerepelnek, nem bizonyítja Balassi szerzőségét. A szerzőség meghatározásában csak maguk a versek adhatnak számunkra támpontot, s hat éneknél Balassi szerzősége a versfők, a versben lévő datálás, a versforma s egyéb formai szempontok alapján vitathatatlan. A hetedik éneknél, a szóban forgó „Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása” kezdetű versnél azonban gondolkodóba kell, hogy ejtsen bennünket Tholnay Ferenc kéziratának bejegyzése, valamint a bártfai kiadásban való kettős közlés. A verset persze csak akkor lenne jogunk Balassitól eltulajdonítanunk és Rimay életművéhez sorolnunk, ha magából a szövegből találnánk erre érveket. Egyetlen olyan sort találtam, amely jól beleillenek Rimay stílusába: „Jóval forró kegyelemnek élő kutfeje” (6. sor); s amelyhez hasonlólt idézhetünk is Rimaytól, egyik éneke elejéről: „Igaz általut, Jókkal forró kut.” Ez azonban még kevés ahhoz, hogy a kérdést eldöntsük. Így egyelőre csak a kétely csíráit igyekszem elültetni az ének szerzőségének háromszázéves meghatározásával szemben.

Szerelem istenném Vénusnak ereje (Balassi 69.)

Balassi Bálint ezt az énekét 1589 júniusában szerezte egy bizonyos „Sófi nevére”. ECKHARDT az ének gyászruhás címzettjét az éppen ezidőtájt szüleit gyászoló Perényi Zsófiával azonosítja, és ebből arra következtet, hogy a költő ekkor a Perényi Zsófiával való esetleges házasság tervét forszta fejében.⁷² A feltevésnek az a legfőbb nehézsége, hogy Balassinak e házassági tervéről semmiféle adatunk sincs s nehéz is lenne azt beépíteni a költő életének 1589. évi adatai közé. Ha a költő 1589 júniusában Perényi Zsófiáért lángolt volna, akkor elbujdosása okai között miért nem említi e sikertelen kísérletet, miért csak irigyeire és Júliára hivatkozik verseiben és barátainak adott nyilatkozataiban?

A „Nyolc ifiu legény” kezdetű ekhós vers jegyzeteiben is utal ECKHARDT Perényi Zsófiára. Az ének hatodik szakasza ugyanis így hangzik:

Ézután ötödik, ki mentül kisebbik, Credulus attyafia,
Mingyárt előszóla felszóval kiáltva Ekhót nevezi, hujja:
Ki az kire engem gyujtott (mond) ily igen Vénus futo {SOFIA?

Mivel a Credulus név alatt maga Balassi lépett fel, ECKHARDT joggal tételezi

⁷² ECKHARDT: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 193—195.

fel, hogy Credulus atyjafia a költő öccse, Ferenc lehetett. Mint lehetőséget említi azt is, hogy az itt említett Sófia esetleg azonos Perényi Zsófiával. Úgy érzem lehetséges ezeket az adatokat úgy összekapcsolnunk, hogy megnyugtató feleletet kapjunk a Zsófia-problémára. A nyolc ifjú legény versengéséről szóló költeményben kétségkívül mindegyik szereplő szerelmesének nevét kérdi a visszhangtól. Ilyenformán Zsófia csak Credulus atyjafiának, vagyis Balassi Ferencnek lehetett a kedvese. Fel kell ezért tételeznünk, hogy nem Bálint, hanem Ferenc szerette volna Perényi Zsófiát feleségül venni, s a költő így nem saját udvarlásának céljára, hanem öccse kérésére, az ő részére, írta a Zsófia-verset. Ezt a feltevést az is erősíteni látszik, hogy Balassi a versfőkbe is belefoglalta Sófia nevét, holott házassága óta már felhagyott az akrostichonok gyártásával, mint egy primitívebb költői gyakorlat szokásával. Egy más valaki nevében írt versnél ezért könnyebben feltételezhető a versfökhöz való visszatérés, mintha ő maga akart volna vele udvarolni. E megoldás egyetlen nehézségét abban látom, hogy a vers nagyon egyéni hangú, utalni látszik a korábbi sikertelen szerelmekre. De elvégre elképzelhető, hogy Balassi az öccse megbízásából, öccse eszményképéhez írt versben is saját bújáról-bajáról énekelt. Ezért is vette fel költeményeinek „maga kezével írt” gyűjteményébe. Ha a költő öccsére vonatkozó feltevés megáll, akkor kétséggé válik, hogy a harmadik szentháromság-himnusz ECKHARDT jogosan hozza-e kapcsolatba Perényi Zsófiával, s hogy ez az ének is 1589-ben keletkezett-e.⁷³

Vitézek karjokkal, kígyók fulákjokkal (Balassi 71.)

A Margarétáról szóló ének kilencedik szakasza így szól :

*Hónál fejérb lábát, zöld pázsiton harmat ha néha nedvesíti,
Hogy mezitláb járván csak mulatságában szép virágit csipkedi,
Akkor bokrok megül nézven szerelmétül élek örülven neki ;*

A harmatos zöld fűvön mezitláb járó lány képével, részben azonos szavakkal, az Árgirus históriájának egyik strófájában is találkozunk :

*Fejér gyenge lába, mint hattyunak tolla,
Saru az ő lábán akkoron nem vala,
Csak a lába feje, mint hó látszik vala,
Zöld harmatos pázsit nedvesíti vala.⁷⁴*

A kiemelt részek világosan szemléltetik az azonosságot. Felvetődik ezért a kérdés, vajon nem egy korábbi elveszett magyar virágénekre mennek-e vissza az azonos kifejezések és az egyező kép? Balassi költeményeinek és az Árgirus-históriájának az egymásra hatására ugyanis aligha gondolhatunk.

Ime ez szivembe lövé egyik nyilát (Balassi 76.)

Balassinak ez az elől csonkán ránkmaradt éneke a Balassi-kódex ama részében található mely igen gondatlanul van összeállítva s kötes hitelű verse-

⁷³ Balassi kiad. I, 249.

⁷⁴ Stoll Béla kiadása : Magyar széphistóriák. Bp. 1955. 161.

ket, valamint biztosan nem odaváló darabot (Illésházy éneke) is tartalmaz. ECKHARDT utal is a hitelesség kérdésére, de miután az énekben az egyik Angerianus-epigramma és egy Propertius-elégia hatása ismerhető fel, azt Balassi művének tekinti.⁷⁵ Bár semmi különösebb ok sincs arra, hogy ECKHARDT megállapításának helyességét kétségbe vonjuk, mégis, nézetem szerint helyesebb lett volna e verset a kiadás elkülönített részében, mint kétes hitelű darabot hozni, a kódex e részében található másik három bizonytalan eredetű énekkel együtt. Ez a három ének: „Boldog az ki akarsz lenni éltedben”, „Segítségül hilak téged jó Istenem” és „Gyámoltalan már az én életem”. Az sincs ugyanis kizárva, hogy e három vers közül egyik-másik szintén Balassié.

Ó én kegyelmes Istenem. (Balassi 91.)

Ennek az éneknek egy ECKHARDT által számba nem vett változata található a Lugossy-kódex 84b—85b lapjain. A Decsi- és Lipcsei-kódexekben olvasható változatokhoz hasonlóan ebben is bent van Adoni Péter bővítése, illetve a bővítésnek csak a négy utolsó szakasza. Az éneket 1630-ban másolták a Lugossy-kódexbe. Címe és nótajelzése: „Confessio de Peccato Notaja Irgalmasságnak”. Érdekes e változat negyedik szakasza, mert szemléletesen mutatja, hogy miként alkalmazzák közösségi célokra Balassi verseit:

Kritikai kiadás Hol az te irgalmasságod,
Kivel *vertedet gyógyítod?*
Hol az te erős jobb karod,
Kivel *hived* szabadítod?

Lugossy-kódex: Hol az te irgalmasságod,
Kivel *hiveid biztatod,*
Hol az te erős job karod,
Kivel *neped* szabadítod.

Az ének keletkezését ECKHARDT 1590—91-re Balassi lengyelországi tartózkodására teszi. Bár ezt határozottan nem lehet bizonyítani, s bizonyos formai és tartalmi ellenvetések is felhozhatók e keletkezés ellen, ECKHARDT datálását mégis igen valószínűnek tartom.⁷⁶ Tudjuk ugyanis, hogy Balassi 1591-ben Braunsbergből három istenes énekecskét küldött Rimaynak. ECKHARDT szerint ezek egyike lehetett versünk is.⁷⁷

Eger, vitézeknek ékes oskolája (Balassi 96.)

Balassi e kétsoros töredékét Rimay említi tervezett kiadása bevezetésében azon énekek sorában, melyek szövegét nem tudta megszerezni. ECKHARDT

⁷⁵ Balassi kiad. 258—259.

⁷⁶ Lásd BÓTA id. mű 424.

⁷⁷ Balassi kiad. I, 258. — ECKHARDT a Braunsbergből küldött énekek közé sorolta a „Nincs már hová lennem” kezdetűt is, mely azonban benne volt Balassi könyvében s így még bujdosása előtt keletkezett. A három lengyelországi énekecske nézetem szerint a „Kegyelmes Isten”, „Adj már esendességet” és „Ó én kegyelmes Istenem” kezdetű versek.

szerint a verset Balassi talán egri szolgálata idején írhatta, de később nem emlékezett rá, s ezért nem vette fel versei gyűjteményébe.⁷⁸ Ez a magyarázat nem elég meggyőző. Balassi ugyanis nagyon számon tartotta verseit és a „maga kezével írt könyv”-ben pontosan felsorolta melyek azok, amelyek elvesztek. Egyébként is a töredék stílusa, hangulata alapján inkább az 1589. évben szerzett énekekkel rokonítható. Van valami hasonlatosság e két sor és a búcsúének Egert emlegető strófája között :

Töredék : Eger vitézeknek ékes oskolája,
Jó katonaságnak nevelő dajkája

Búcsúének : Egriek, vitézek, végeknek tüköri,
Kiknek vitézségét minden föld beszéli,

1589-ben a költő bizonyos fájdalmas rezignációval búcsúzik a végek világtól, s a közelgő elválásnak, az életét leginkább tartalommal megtöltő magyar vitézi élettől való eltávolodásának mélabúja ott rejtőzik már a *Végek dicséreté*-nek utolsó strófájában is. Ennek az évnak a termésébe tehát igen jól elhelyezhető lenne az az ének, melynek emlékét a töredék őrzi. Ha azonban a verset 1589 nyarára datáljuk, akkor joggal felvethető az a kérdés, hogy miért hiányzik a kódexből, illetve miért nem került be a „maga kezével írt könyv”-nek 1589 augusztus–szeptemberében összeállított supplementum-részébe. Nem tartom ugyanis valószínűnek, hogy az 1589 nyarán írt versek közül egy is kimaradhatott volna a költő saját gyűjteményéből, hiszen éppen ebben az időben fordult leginkább a figyelme költői alkotásai felé. Ebből a megfontolásból kiindulva, azt a feltevést kockáztatom meg, hogy az az elveszett, ismeretlen vers, melynek e két sor a töredéke volna, nem is létezett, s hogy ez a töredék csupán a búcsúének variánsa. A két sor tökéletesen beleillik hangulatilag, stílusosan és verselés szempontjából is a búcsúénekbe. A „vitézek oskolája” kifejezés is ott van a búcsúénekben : „Vitézlő iskola, immár Isten hozzád!”

Talán eredetileg ezzel a két sorral akarta a költő kezdeni éneke második szakaszát, s éppen a kifejezések ismétlődésének elkerülése végett helyettesítette azután mással. Tudjuk, hogy Balassi ekkortájt már gondosan, tudatosan alakíttatta verseit, lehetséges ezért, hogy a Rimay megőrizte „töredék” pusztán Balassi versíró műhelyének egyik önmagában is igen szép forgácsa.

Mennyekben lakozó imádandó fölség (Rimai 20)

Rimaynak ez az éneke csak az *Istenes Énekek* bécsi kiadásából ismeretes, s annak is a Nyéki Vörös által teljesen önállóan szerkesztett függelék-részeiben foglal helyet. Mivel ez az ének az *Istenes Énekek* más kiadásaiban nincs meg, nem lehetett benn Solvirogram első kiadásában sem, és Rimaynak sajtókész kéziratában sem ; hiányzik ugyanakkor a Balassi-kódex Rimay-anyagából is, pedig ECKHARDT formai tökéletlensége folytán a fiatalkori versek közé sorolja. Ennek a versnek tehát a többitől eltérő külön története van, s valamiképpen Nyéki Vörös Mátyásnak, a győri kanonoknak a kezébe jutott, mikor az az első kiadást átszerkesztve az *Istenes Énekek* bécsi kiadását sajtó alá rendezte.

⁷⁸ Balassi kiadás I, 276.

Erről az énekről tudta, hogy Rimay-vers, s ezért a más költőktől származó énekek között, a szerző nevét kiírva („Author Joannes Rimai”) közölte. Az alábbiakban megkockáztatok most egy feltevést a vers történetére.

Van Rimaynak egy levele Náprágyi Demeterhez 1603-ból.⁷⁹ A levél a rangkülönbség ellenére is köztük meglevő barátságra, tudományos és irodalmi eszmecserére mutat. Mindketten a stoikus filozófia hívei, s ez közel hozta őket egymáshoz. Ismeretségük valószínűleg akkor keletkezett, amikor Rimay az 1590-es években Erdélyben tartózkodott, ahol azidőtájt Náprágyi Demeter az erdélyi püspöki széket töltötte be. Rimay említett levelét ezekkel a sorokkal zárja: „Az Úristen Nagyságodot tartsa kedves áldásának áldomásába meg, és az Szerencsétlenségnek felborzadott savány tele után adjon zsiros gyöppel bévelkedő Szerencsés Nyarat is érni Nagyságodnak, kinek kedves virágjával ékesüljen az én fejem és süvegem is meg Amen. Im erről az materiáról csinált egy énekeskémét is küldöttem Nagyságodnak, ut similes habeant lactucae labras.” Rimay tehát éneket küldött Náprágyihoz, és feltehetőleg nemcsak ez alkalommal, de máskor is, sőt már Erdélyben is adhatott oda neki ének-kéziratokat. Az itt említett ének ugyanis nem lehet azonos a Nyéki Vörös által közölttel, mert ennek nem az a „matéria”-ja, amelyet Rimay levelében említ. Tekintettel azonban arra, hogy Náprágyi később győri püspök lett, s hogy ez levele is a győri káptalan levéltárában maradt fenn, könnyen feltételezhetjük, hogy a „Mennyekben lakozó imádandó fölség” kezdetű ének kézirata szintén Náprágyi útján került Győrbe és ott maradt Náprágyi távozása után is. Itt — esetleg a káptalan levéltárában — akadhatott rá Nyéki Vörös erre a költeményre. Mivel a vers fiatalkori alkotás, Rimay korábbi verseinek abban a gyűjteményében lehetett benne, amelyik a Tiszába esett, s úgy látszik utána sem Rimay, sem a Balassi—Rimay kódex összeállítója nem tudták szövegét megszerezni.

Az jó hitű ember szelid ez világon (Rimay 21.)

Rimaynak ezt a vallásos énekét a rendezett kiadásokból ismerjük, benne volt tehát Rimaynak saját maga által sajtó alá rendezett kézirataiban. Terjedelmes argumentumot is szerkesztett eléje. Ennek ismeretében igen meglepő, hogy ugyanez az ének némileg eltérő szöveggel megjelent már a debreceni református énekeskönyvnek Szilvásújfalvi Anderko Imre által kibővített 1602. évi kiadásában. (RMK I, 376.) Az énekeskönyv 49b—50b lapjain olvasható a vers *LXXXVI Psalmus* címen, az „Irgalmazz Ur Isten” nótájára.

Tekintve, hogy ECKHARDT az éneket formai gyengeségei miatt Rimay fiatalkori művének tartja,⁸⁰ semmi akadálya sem volna annak, hogy az 1602-ben megjelent szöveget Rimay első fogalmazásának tartsuk, melyet később versei összeállításakor, s az argumentumok megírásakor erősen átdolgozott. A nehézséget csak az okozza, hogy a debreceni énekeskönyv következő, 1616. évi kiadásában az ének szövege előtt, a zsoltárra való utalás mellett ez is ott áll: „Scaricza Matheje”. Az énekeskönyv új kiadója tehát a nagynevű prédikátor és zsoltárfordító Skaricza Máténak tulajdonítja az éneket. Véleményem szerint azonban ez a körülmény nem változtat az ének hitelességén. A református énekeskönyv kiadói nem egyszer tévesen tulajdonítanak egy-egy

⁷⁹ Rimay kiadás 33—235.

⁸⁰ Rimay kiadás 192.

verset valakinek. Hogy itt a nyomdász tévedéséről lehet szó, azt valószínűvé teszi, hogy csak az 1616-os s az ezután következő kiadásokban szerepel Skaricza neve, az 1602-esben azonban, ahol az ének először megjelent, nem. Skaricza szerzőségét már csak azért is el kell ejtenünk, mert teljesen érthetetlen lenne, hogy Rimay az egyébként eléggé közepszerű verset miért kebelezte volna be saját alkotásainak gyűjteményébe. Szerintem tehát a debreceni énekeskönyvből Rimay versének első, bővebb kidolgozását ismerjük meg. Végül érdekes világot vet ez a változat arra, hogy Rimay öregkorában mennyire változtatta, alakította verseit. Az ének első kidolgozása az 1602. évi énekeskönyv nyomán számtalan kiadást megért. Benne volt Szenczi Molnár 1602. évi oppenheimeri énekeskönyvében is (116. 7.); nótajelzése itt: „Mennyei felsegnec: vagy Irgalmazz Ur Isten.”

Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép (Rimay 37.)

A kritikai kiadás jegyzeteiben érdemes lett volna megemlíteni a MÁR ERDÉLYI PÁL által felfedezett ún. Barakonyi-toldaleköt.⁸¹ A kolozsvári református kollégium könyvtárában fennmaradt az *Adriai tengernek Syrenaiia* egy Barakonyi tulajdonában volt példánya, melybe Barakonyi a nyomtatott szöveg előtti levélre Rimay híres versét másolta le valamelyik nyomtatott kiadásból, természetesen Balassinak tulajdonítva, hiszen a rendezett kiadások is Balassi neve alatt hozták. Ugyancsak Barakonyi a nyomtatott szöveg utáni levelekre az egyik Zrínyi-síratót másolta le 1674 május 30-án Torna várában. Barakonyi másolata jelzi, hogy Rimay-énekét a korai kuruc idők felvidéki nemessége mennyire időszerűnek, s saját helyzetére is jellemzőnek tartotta.

Igaz általut, Jókkal forró kut (Rimay 38.)

ECKHARDT SÁNDOR kritikai kiadásában ennek az éneknek a címét így közölte a lőcei 1670. évi kiadás alapján: „Az jó emlékezetű, . . . Homonnai István uram kértére csinálta ez következő *kis éneket*.” A lőcei 1671. évi kiadás felfedezése után ezt korrigálta; ez a kiadás, mely az előző évi editió sajtóhibáit kijavítja, ugyanis így közli a cím utolsó két szavát: „*két énekét*”.⁸² Megjegyzem, hogy az 1670-es kiadásban sem „kis” állott, hanem „kés”, vagyis csak a szó utolsó betűjében történt sajtóhiba. A helyes változatot megismerve, ECKHARDT természetesen az éneket követő versre is vonatkoztatta a címet, s ezért a „Katonák hadnagya” kezdetű szép vitézi ének keletkezését is Homonnai István kérésével hozta összefüggésbe. Mivel azonban az előző verset a Bocskay-szabadságharc idejére datálta, ez utóbbit is oda kellett helyeznie, bár közli, hogy az ének törökellenessége ellene mond annak, hogy Bocskay korából keltezzük. A kérdésnek egyszerű a megoldása: a két vers összetartozásának felismerése folytán ugyanis nem a „Katonák hadnagya”-t kell Bocskay korára, hanem az „Igaz általut”-at a 15 éves háború korai éveire helyezni. STOLL BÉLA az RMKT XVII. I. kötetében sajtó alá rendezi Homonnai István két énekét, melyet az 1590 körüli években írt, s megállapítja, hogy ez a Homonnai 1599-ben halt meg. Rimay minden bizonnyal ennek az öregebb

⁸¹ ERDÉLYI PÁL: Barakonyi Ferenc költeményei. Kolozsvár 1907. 177.

⁸² ECKHARDT: Egy ismeretlen Balassi-kiadás. Kszo. 1955: 120.

Homonnai Istvánnak, a 15 éves háború törökverő hadvezérének és egyben költőnek a kérésére írta a szóban forgó két éneket, s így mindkettő 1593 95 táján keletkezhetett, s egy csoportba tartozik Rimaynak a 15 éves háború eseményeivel kapcsolatos másik két énekével („Minden dolgok között”. „Jőjj mellém szent Isten”).

Oh ki későn futok lelkem orvosához (Rimay 44.)

Az ének keltezéséhez közlöm azt az adatot, hogy Szepesi Csombor Mártonnak „Ifjuságom vétke” kezdetű 1616-ban szerzett éneke ennek a Rimay-versnek a nótájára készült. Ez a nótajelzés áll a vers élén, annak első kinyomatásakor, Csombor *Europica Varietas*-ában. Így Rimay éneke 1616 előtt keletkezett.

Mit jegyez ez e kép S mi legyen értelme (Rimay 66.)

Rimaynak ez az éneke *Az keresztyén Religio ábrázátja, képének természeti tulajdonságiból való igaz magyarázatja* címet viseli. A kritikai kiadás nem közli, hogy a vers milyen kép nyomán íródott. A Religionak azt a szimbolikus ábrázolását, melyről Rimay ezt az énekét írta, Szenczi Molnár Calvin-fordításának címlapján találhatjuk meg (RMK I, 540.) Calvin *Institutio*-ja magyar kiadásának címlapján két allegorikus nőalakot látunk: baloldalt a Religiot, jobboldalt a Fidest. A kötetben a Bethlen Gáborhoz címzett dedicatio után Molnár Albert egy versben külön megmagyarázza a Religio-képet *Értelme* az *Religio képének* címmel. A Rimayénál lényegesen rövidebb vers az Ember és a Religio párbeszéde, melyben az Ember sorba megkérdezi a Religiot, hogy mit jelentenek azok az attributumok, melyekkel a képen ékesítve, illetőleg jellemezve van.

Rimay János pontosan ugyanezt a képet magyarázza el, csak sokkal hosszadalmasabban. Ő már nem a párbeszédes formát választja, de hogy a Szenczi Molnár könyvében látható kép és Szenczi Molnár verses magyarázata adta neki az ötletet a vers megírására, arra a párbeszéd megőrzött esőkevénye mutat: az első két szakaszban a néző szól, s magyarázatot kér, majd azután a Religio felel és hosszan kifejti „ábrázatjának értelmét”.

A Rimay éneke tárgyát képező kép megtalálásával meghatározhatjuk az ének keletkezésének alsó időhatárát is: nem keletkezhetett 1624 előtt, mert Molnár *Institutio*-fordítása ebben az évben jelent meg.^{82a}

^{82a} Már a tanulmány nyomdai munkálatai közben lettem figyelmes egy érdekes adalékra, melyet csak egy jegyzetben tudok ide illeszteni. BOTHÁR DÁNIEL tollából egy kis cikk jelent meg az ItK. 1911. évfolyamában (357–65) Cassai Andrásról. Ebben Cassai András újfalvi prédikátor Bártfán, 1644-ben megjelent könyvét ismerteti (RMK I, 755.), amely egy prédikációt, több imádságot és néhány verset tartalmaz az özvegyiség szomorú állapotáról. Cassai *Poetika Elaboratio Authoris* címen, saját szerzeményeiként közli e verseket, s BOTHÁR DÁNIEL így is tárgyalja őket. Az általa is leközölt állítólagos Cassai-versek közül azonban négy Balassi-ének van, mégpedig az „Az te nagy nevedért” és a „Mennyei seregek” kezdetű zsoltár, valamint az első és a harmadik szentháromság-himnusz. Egy lapulji jegyzetben már a szerkesztő SZILÁDY ÁRON is megjegyezte, hogy ezek Balassi versei. E négy éneknek Cassai által való eltulajdonítása

EREDMÉNYEK

A Balassi és Rimay kéziratok s nyomtatott kiadások leszármazására és összefüggéseire vonatkozó vizsgálataim eredményeit a mellékelt táblázatban próbálom szemléltetni. A táblázaton csillag jelöli a ma nem ismert, csak kikövetkeztetett kéziratokat és kiadásokat; aláhúzás jelzi a ma is meglévőket. Azokat a legfontosabb kéziratokat, ill. nyomtatott kiadásokat, melyek rekonstruálására elsősorban törekedtem, a csillagon kívül keret is kiemeli. Rimay epicediuma kéziratát és kiadását nem foglaltam bele a táblázatba, mert ezek úgyis eléggé elkülönülnek, a táblázat áttekinthetőségét viszont zavarták volna.

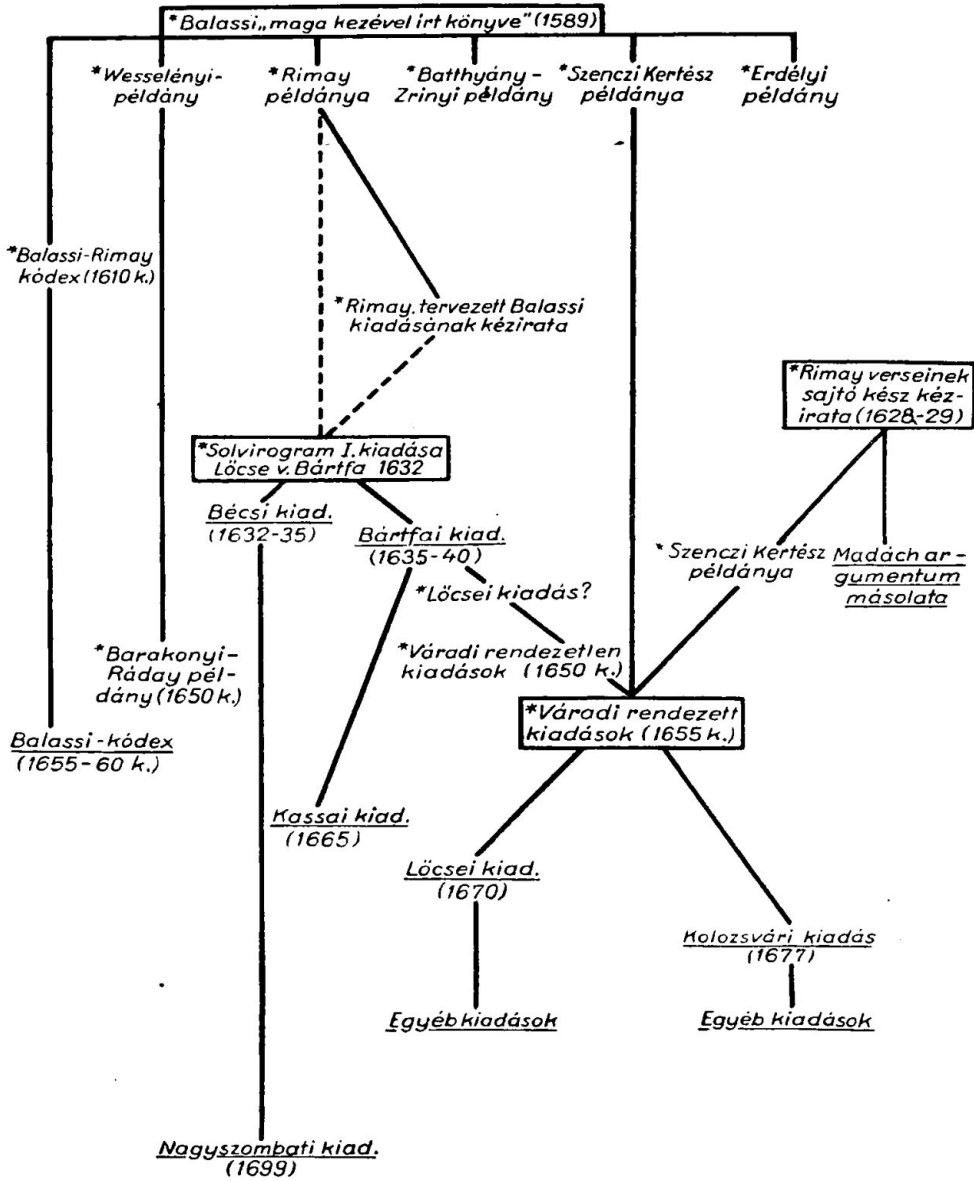
Vizsgálataim több igen lényeges ponton nem vezettek megnyugtató eredményre, s így a további kutatásra még több fontos kérdés megoldása vár. A leglényegesebb megoldatlanul hagyott feladatok az 1610 körüli Balassi—Rimay-kódex és Solvirogram kiadása körül sokasodnak. Nem sikerült eddig megállapítani, hogy ki volt a Balassi—Rimay-kódex összeállítója, s hogy melyek voltak gyűjteményének, a Balassi-kódexből sajnos hiányzó Rimay-énekei. Hasonlóképpen nem tudjuk, ki volt Solvirogram és nem világos kiadásának keletkezése, a Balassi és Rimay versek összekeverése. A további kutatás remélhetőleg ezeket a fontos kérdéseket is meg fogja oldani.

Kutatásaim sikeres része, amely bizonyos elveszett kéziratoknak és kiadásoknak az eddigieknél pontosabb rekonstrukciójához, illetve ezek egymáshoz való viszonyának megállapításához vezetett, lehetővé tette azonban, hogy fontos szövegkritikai és kronológiai következtetéseket vonjunk le belőlük Balassi és Rimay verseire nézve.

Balassi énekeinek időrendjében a legtöbb zavar az istenes énekek körül volt. Kutatásaim éppen ezen a ponton vezettek néhány új eredményre, melyek alapján Balassi istenes énekeinek legvalószínűbb kronológiáját a következőképpen képzelem el:

1584 vége előtt	Áldj meg minket Uristen (4)
	Bizonyyal esmérem rajtam nagy haragod (5)
	Ó én Istenem im mi történik (6)
	Ó szent Isten kit kedvedben (7)
	Láss hozzám idvösségemnek Istene (100) Elveszett!
	Pokolbeli kísértetek faggatnak (99) Elveszett!
1584 végén	Bocsásd meg Uristen (36)
1585—1588	Az te nagy nevedért (38)
	Segélj meg engemet (40)
	Mint a szomju szarvas (93)

érdekes mozzanata Balassi versei utóéletének. Cassai ugyanis változtat a szövegeken: igyekszik azokat, — céljának megfelelően — az özvegyek témájához közelíteni, s az özvegyek számára vigasztaló énekekké átalakítani. A 148. szoltár „felseledült ifjak” kifejezése helyébe például „kesergő sok özvegyek” kerül, és így tovább. Cassai közlései szövegtörténeti szempontból is szolgálnak tanulsággal. Ő ugyanis nem a rendezetlen, hanem a rendezett kiadások szövegeit közli, vagyis a jobbik változatokat, holott azok 1644-ben nyomtatásban még nem lehettek kiadva. Cassainak tehát kéziratból kellett átvennie a négy Balassi-ének szövegét, s ezért változatainak helyük van a Balassi-költemények kritikai apparátusában. — Végül egy további adalékot is megemlítek pótlásként: Balassi „Bizonyyal esmérem rajtam nagy haragod” kezdetű énekének, 4. strófája fel van jegyezve a XVII. század elejéről származó Tatrosy-verses könyv (OSZK Oct. H. 939) 12 b. lapján.

A Balassi és Rimay kéziratok s nyomtatott kiadások genealógiája.

Szenczi Molnár Albert Calvin-fordításának címlapja; középen baloldalt a Religio allegorikus képével, mely Rimay Religio-versét ihlette

- Az Szentháromságnak első személye (8)
 Az Szentháromságnak, kinek imádkoznak (41)
 Az Szentháromságnak harmadik személye (70)
 ? Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása (37)
 1589 Nincs már hová lennem (89)
 Az én jó Istenem (88)
 Mennyei seregek (94)
 Pusztában zsidókat (74)
 1591 Kegyelmes Isten (90)
 Adj már csendességet (92)
 Ó én kegyelmes Istenem (91)
 1594 Végtelen irgalmú (95)

Rimay énekeinek időrendbe állítására eddig az egyetlen kísérlet ECKHARDT kritikai kiadásában történt s az ő megállapításai meg is vetették a további kutatások alapját. A Rimay kéziratokra és kiadásokra, valamint egyes Rimay-versekre vonatkozó vizsgálataim most néhány ponton lehetővé tették ECKHARDT eredményeinek továbbfejlesztését. Eltekintve a szerelmes versektől, melyekről újat nem tudtam mondani, Rimay istenes, bölcselkedő és hazafias énekeinek legvalószínűbb időrendjének az alábbi tartom :

- 1593 Minden dolgok között láthatsz vizsáltatást (26)
 1593-1595 Igaz általut, Jókkal forró kut (38)
 Katonák hadnagya, Istennek jobb karja (28)
 1595 Jöjj mellém szent Isten (27)
 1595-1596 Epicedium (1)
 Isten asszonyokkal égből az Istenek (7)
 1600 előtt Oh szép drága zálag (19)
 Mennyeiben lakozó imálandó fölség (20)
 Az jó hitű ember szelid ez világon (21)
 Nincsen segítségem kívüled Istenem (22)
 Nem lehet szebb dolog az keresztyénségnél (23)
 Szűz Mária lakozván Názarethben (56)
 Mi Urunk s édes Atyánk (54)
 Adjunk hálát Istenünknek (55)
 ? Reménségem vagyon nékem (25)
 1601-1606 No nem kesergetlek (29)
 Ez világ mint egy kert (30)
 Kegyes Jehova, tekints reánk mennyből (31)
 Ha az Isten nékem setétségben fényem (32)
 Vitézség embernek ez földön élete (33)
 Enyhíts meg Ur Isten bus szivem keservét (35)
 Tarts meg Uram engem (36)
 Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép (37)
 Kedvező szemekkel (39)
 1610 előtt Legyen jó idő csak, fecske száll házamra (34)
 Könyörülj én rajtam (41)
 Hogy feledkezik el (53)
 Udvar s irigy tiszték (61)
 1616 előtt Oh ki későn futok lelkem orvosához (44)

- 1618 előtt Egyedül te benned mellém híván neved (50)
Oh kegyelmes Isten, nézz szépen reám (45)
- 1628 előtt Bálint nevezetben ki voltál Balassa (6)
Kiáltok hozzád mélységből (42)
Reménségem te légy nékem (43)
Örök életnek, Szép idvösségnek (46)
Boldog, kinek az Ur vétkét megbocsátta (47)
Hivek, keresztyének, jer ne tévelyegjünk (48)
Oh Uram Isten, Melly távol estem (49)
Az Ur az égben Mint királyi székben (51)
Kinek tegyek panaszt Ur Isten nem tudom (52)
Kerekded ez világ, gömbölyü mint lapta (60)
Senkit az pénz és kincs (62)
Világon ég alatt nincs oly féle állat (63)
Hitető szerencse nem kell ajánlásod (65)
- 1628—1629 Itt egy asztalt látunk körül telepedve (64)
Owen-epigrammák (5)
Az idő ósága nevel magas fákat (68)
- 1629 Az rossz feslett erkölcs ha csak rád lehel is
- 1629—1631 Illik én nekem, édes Istenem (24)
Ez asztalhoz mostan kik letelepedünk (57)
Mit jegyez ez e kép S mi legyen értelme (66)
Bódog, aki gonoszt került (59)
Az Ur engem sanyarita (67)

Tanulásokkal jártak vizsgálataim a szövegkritika számára is. A kéziratok és nyomtatott kiadások újonnan megállapított összefüggései egy sor korrekciót tesznek lehetővé a kritikai kiadások szövegein. E korrekciókat távolról sem soroltam fel mind, csak egyes példákat szolgáltatam annak az álláspontomnak az igazolására, hogy a vallásos és hazafias, vagyis a XVII. századi nyomtatott kiadásokban előforduló, verseknek a Balassihoz illetve Rimayhoz legközelebb álló, s így legautentikusabb szövegét az 1670. évi löcsei kiadás nyújtja számunkra.⁸³ Külön meghatároztam az énekeknek azt a kisebb csoportját, melyre ez a tétel nem érvényes.

A rendezett kiadások forrásainak az ismerete azt is lehetővé tette, hogy nagyjából megállapíthassuk mely címek, argumentumok származnak maguktól a költőktől. Ezt azért is hangsúlyozom, mert a kritikai kiadások nem tesznek különbséget a különböző forrásokban található címek között. Nyilvánvaló ugyanis, hogy míg a rendezett kiadás címeit, illetve argumentumait — a kivételt képező csoporttól eltekintve — hiteleseknek kell tekintenünk, addig a Balassi-kódex Rimay-részének, valamint a Solvirogram kiadását követő bécsi és bártfai kiadásoknak a cím-jelölésére ez nem érvényes. Solvirogram címei közé is becsúsztattak Balassitól, illetve Rimaytól származó címek, de ezt esetenként kell igazolni, s az — sincs kizárva, hogy ebbe a kiadásba Rimaynak olyan cím-jelölései is bekerültek, melyeket a költő sajtókész kéziratában már mással helyettesített.

⁸³ Ennek sajtóhibáit azonban mindig korrigálni kell az ECKHARDT által ismertett 1671. évi löcsei javított kiadás alapján (Ksze. 1955 : 118—121).

FÜGGELÉK

Kiadatlan Balassi és Rimay vers-változatok

Az alábbiakban közreadom Balassi és Rimay néhány énekének azokat a változatait, melyeket ECKHARDT kritikai kiadása nem ismer. E szövegeket tanulmányom során mind felhasználtam, illetve említettem.⁸⁴

Bocsásd meg, Uristen, ifjúságomnak vétkét (Balassi 36.)

Bün boczánatért

Boczásd meg Ur Isten ifjúságomnac vétkét,
Soc hitetlenségét undoc fertelmességet,
Töröld el rutságát, minden álnokságát,
Könnyebits lelkem terhét.

Az én busult lelkem én nyavallyas testemben
Tétova budosic mint madár az szélvészben,
Töled olly igen fél, néked szólni sem mér,
Akar esni kétségben.

Látván magán valo szántalan jóvaidat,
Kiert viszont téged mint szolgált jo tött Urat,
Hálá adatlanságát, Latván hamisságát,
Ugyan utallya magát.

Akarna tehozzád ismet örömet terni,
De soc büne miát nem mér elődbe jönni,
Töled elijedött, tudván hogy soc bünt tött,
Szined igen rettegi.

Semmie nincz pedig, mivel elődbe jöjjön,
Kivel jo tétedért viszont téged tisztelyön,
Nagy alázatossan, méltó haragotban
Téged megengesztellyön.

Soc kísértett éri, gyakorta ijegeti,
Töled rettegteti kétségre sietteti,
Ki miát mayd el vész ha véle jo nem tész,
Magát pokolra eyti.

Jaygatván gyakorta emléti szent nevedet,
Mondvan, vayha az Ur hozzá venne engemet,
Bizony kedvét lelnem, mert ötet követnem
Mint édes Istenemet.

Batoritsad Uram azért bizato[!] szoddal,
Mit használsz szegénneec öröc kárhoozattyával,

⁸⁴ Az egyes énekek kezdősoránál ECKHARDT kiadásainak sorszámára utalok. A szövegeket betűhíven közlöm, de néhány régi betűtípust következetesen átírtam: f = s; f₃, ß = sz; ʒ = z; ð = ö; ũ = ü.

Hadd inkább diczérjén, ez földön éltében
Téged hálá adással.

Az te szódat Uram mihelyen meghalhattya,
Ottan szent nevedét hálá adással kiáltya
Kiterjesztet kézzel, sűrő könyves szemmel,
Magat read boczáttya.

Legörögvén könyve ortzáján úgy megkövet,
Te magadis szánnád Látván mint keseredet,
Nagy zokogásokkal, siralmas szép szockal
Kér fejénec kegyelmet.

Irgalmasságodis annálinkab megtetzic,
Mentől töb büneinc nékünc megengedtetie,
Mit engedhetnél meg, hanem vétkeznéec
Te ellend[!] az hivec.

No tudom haragjat tovább raytam nem tartya,
Mert az ő jób kezét békeségre kinyuytya,
De czac ő olyanoknak, kie utanna járnac
Mert ő mindennec Ura.

Térj azért én lelkem mostan te Istenedhez,
Szép könyörgéseekkel békéllyel szent kezehez,
Mert ő hazzáfogad, czac reabizd magad,
Igen irgalmas Ur ez.

Hidgyünc mind öröcké igazán czac ő benne,
Büntől örizkedgyünc, ne távozzunc el töle,
Aldott az Ur neve, öröcké menyekbe,
Ki ma megkegyelmeze.

Eneklem ezeket megkeseredett szivvel,
Várván Ur kegyelmet fejemre szent lelkevel,
Tétova budosván vétkemét siratván,
Tusakodván ördöggel.

Szenczi Molnár Albert 1612. évi oppenheimeri énekeskönyve (RMK I, 435.) 139—140.

Cantyo

Boczasd meg ur Isten ifjúsagomnak vetket
sok hitetelenseget undok fertelmesseget
töröld el rutczagat minden alnoksagat
konnjebiczd lelkem terhet

Az en busult lelkem en nřauaľyas testemben
testoua buřdosik mind madar az szel uezsben
tüled oly igen fel read nesznř nem mer
akar esnř ketczegben

Lattya magan valo szantalan nagi sok iodat
mellyert uyszont teged szolgal mint iol töt urat
haladatlansagat lattya hamys uoltat
ugyan szegyenly magat

Akaruan nagy szokszor te hoszad oh meg térný
de buneý myat nem mer elődben meny
töled oly igen fel tuduan hogý vetkezet
szýned igen rettegý

Semmýe ninz penýg mellýel elődben menyen
mellýel io tetedert uyszont teged týsztellýen
nagy alazatosan melto haragodban
teged meg engesztellýen

Sok kýsertet erri, mynden kepen Iesztý
tüled rettegtetý ketesre [!] sýettety
mely myat mayd el uezs, ha uelle iol nem tez
magat pokolra eýtý,

Jaýgatuan nagy soksor emlytý szent nevedet,
monduan uaýha az ur hosza fogna engemet
býszoný nem uetkesznem csak ötet köuetnem
mint edes Istenemet,

Batorýtecad uram azert bistato szodal
myt hasznalz szegennek örök karhoszattýaual,
had Inkab dýczirýen ez földön elteben
szep magasztalasokal,

Az te szodot Uram my hellýen meg halgattya
ottan szent neuedet mint attýamat kýaltya
ký teriedet kezel szürö könyues szemel
magat read boczattya

Le göröguen könyue orczaian ugý meg köuet
magad is megh szannad latuan mint keseredet
mint szokogasokal sýralmas szép szokal
ker feienek kegýelmet

Irgalmassagodis annal inkab megh teczik,
az meljben töb bünöm tüled megh engettetik
mit engethetnel megh ha nem vetkezenek,
te ellened az hivek,

Nem tartod te tovab haragod tudom rajtam,
mert az bekessegre te iob kezéd kj njutva,
de csak olljanokra kik utannad iarnak,
mert vagi mindennek Ura

Térý azert en lelkem kegielmes Istenedhez,
szép könyergesekél bekelyél szent keszehez,
mert üh hosza fogad csak rea had magad
igen kegielmes ur ez

Hidgyünk mind öröke egýedül csak öh benne
 büntül orýzkegyünk ne tauoszunk el tole
 aldot az öh neue öröke menýegben
 ký majd meg keg[yel]mesze⁸⁵

Enekem ezeket ilý keseru[es] szýuel
 uaruan ur kegyelmet fe[i]lemre szent lelkeuel
 tetoua buýdosuan bünömen bankoduan
 tusakodvan ördögel.

Finis

Szep Imadsagos Könyvecske, ... Lőcse 1632. (OSzK RMK. I, 624a).
 Bejegyzés a kötet két utolsó üres levelén.

Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása (Balassi 37.)

Lelkemnek hozzád valo buzgo kiáltása,
 Jusson elődben valaha már ohaytása,
 Ne hadgy vesznem bünöm miat lelkem váltsága,
 Nyujts-ki segítő karodat szabadságomra.

Angyaloknak s-embereknek erős Istene,
 Joval forro kegyelemnek élő kút feje,
 Irgalmas és türhető vagy te mindenekbe,
 Engedd löllyek kedvet szent szinednek előtte.

Látod engem sok háboru mint körül fogott,
 Veszedelem minden felöl már el-buritott,
 Nagy hatalma immár csak te reád szoritott,
 Emberi segitsegtül mindentül meg-fosztott.

Ne hadgy azért én Istenem veszedelmemben,
 De belölem a' faydalmat vedd-ki kegyessen,
 Akar vigasztalásoddal s-akar más képen,
 Csak könnyebbicsed hogy ne legyen türhetetlen.

Hald-meg én imádságomat kit te alkuttál,
 Ha bünömért ostoroddal meg-hódoltattál,
 Jusson eszedben az mit régenten fogadtál,
 Hogy mihelt néked könyörgünk szabaditanál.

Elsz Istenem s-nem akarod veszedelmünket,
 De kívánod meg-tértünket és életünket,
 Ne hadgy-el engemet-is nyomorult hivedet,
 Ki bünéből hozzád térvén tégedet követ.

Ne emlekezzél ez után gonoszságimról,
 Mond ezt inkább én lelkemnek te jóvóltodból:
 Im én ki te idvösséged vagyok sok búdból,
 Ki-menteni jelen vagyok azért ne busuly.

Az Istenes Énekek bártfai kiadása (RMK I, 1573.) 272—275.

⁸⁵ A []-ben levő kiegészítéseket a papír rongáltsága tette szükségessé.

Cantio Florida

Lelkemnek hozzad valo buzgo kialtasa,
iusszon elődben valaha már ohaitassa,
ne hagi vesznem bünöm miat lelkem valtsaga,
niuicz ki segítő karod te szabadsagomra.

Angyaloknak-s-embereknek erős Istene,
Joual foro kegyelemnek elő kutfeie,
irgalmas hiü türhető vagi te mindenekben,
enged lelлик keduet szent szinednek előtte.

Latod engem sok haborum mint el boritot,
ueszedelem minden felöl körniül be fogot,
nagy hatalmad mind csak te read marasztot,
emberi segitstől-s-mindentől megfosztot.

Ne hadgy azért en Istenem veszedelmemben
szivemből az banatot ved ki kegyelmessen,
akar vigasztalassodal-s-akar mas keppen,
csak könnyebicz hogy ne legyen már türhetetlen.

Halgasd meg Imatsagimat kit te alkottal,
ha bünömről ostorodal meg hodoltattal,
jusszon eszedben az mit regenten fogattal,
hogy mihelt neked köniörgök azonnal szabaditanal.

Elsz Istenem-s-nem akarod veszedelmemet,
csak kivanod meg tertemet es eletemet,
ne hadj el hat mostanis niomorult hivedet,
ki bünéből hozzad terven tegedet köuet.

Ne emlékezzel ez után gonossagimról,
mond ezt inkab en lelkemnek te io keduedből,
im en es ki te iduösseged vagiok sok bünből
kimenteni en jelen vagiok azért ne busuly.

Tholnay Ferenc kézírata (OSzK Oct. Hung. 1063.) 83a—84a.

Oh én kegyelmes Istenem (Balassi 91.)

Confessio de Peccato Notaja Irgalmassagnak

Oh en kegyelmes Istenöm,
mely igön meg' verel engöm,
kegyelmez meg' mar enneköm,
ne haggy bünömben el veznöm.

Nem tagadom mert vetköztem,
hitömet gyakron meg szegtem,
rut förtelmes volt eletöm,
de hizöm mar meg' fizettem.

Legyön elég' <yön> azért immar,
 en vallottam sok but sok kárt,
 rut szegyön mint egy hegyös árr,
 szivemben keservessen Jarr.

Hol az te irgalmassagod,
 kivel hiveid biztatod,
 hol az te erős Job karod,
 kivel neped szabaditod.

De te David io Istene,
 ki az ő szerenczejere
 vetöttel bunömert erre,
 ter hozzam mar kegyelömrre.

Regen Davidot Saultul,
 szabaditad mented büntül,
 noha sokszor vetöt rutul,
 kiert meg' verted azon tul.

Ellenöd valo sok vetköm,
 mint Dauide olyan neköm,
 kiert mint en erdőmlöttem,
 vezöt kesserves eletöm.

Bünömön talalt bün utan,
 könyöruly lelköm faydalman,
 tegy szegyönt azok orczajan,
 kik reiam törnek meltatlan.

Engöm penig' bozzujokra
 emely föl iob allapatra,
 ne essek hogy csak heiaban,
 biztam magamat Uramra.

En eletöm nag' örömrre,
 fordiczad tisztössegödre,
 mint Josephöt Uri tiztre,
 föl emeled ekössegre.

Taplaly engöm io voltoddal,
 latogass meg' szent Fiaddal,
 ki <va> meg' váltal halalaval,
 az halalbol szent kenyaval.

Elös és merges nyelvöket,
 verd meg' az hitötlenöket,
 kik en alam asnak vermöt,
 vezesd bele ő fejöket.

Regy ekös allapatban,
 hogy tegödet igassagban,
 diczerielek örömemben,
 ki lakozol menyorszagban.

Kiert az mig' elők Isten,
diczerlek Fölsegös Isten,
ki könyörülz illy vezöttön,
aldot legy örökke Amen.

Finis adest eodem die 17 Mensibus⁸⁶

Lugossy-kódex (OSzK Facs. I, 499.) 84b—85b.

Az jó hitü ember szelid ez világon (Rimay 21.)

LXXXVI. Psalmus

Nota. Irgalmaz Ur Isten, etc.

Az jó hitü ember szelid ez világon,
Senkire nem tamad bator boszszut lasson,
Meg elegszik azzal hogy az Vrra fusson,
Ellensege ellen es im igyen szollyon.

Figyelmezzel Vram kerlek ide hozzam,
Mert ha meg tekinted nagy az en nyavalyam,
Szegeny fejem immar szinten meg alazam,
Hogy ellensegimnek magamat le haytam.

Az artatlansagnak ellene nem vetek,
Türesemmel inkább sok ideig elek,
De te read nezven maydan el merülök,
Meg szabadulasaert miglen hozzad erök.

Azert te szolgadnak sies otalmara,
Hogy az gonoszockal ne jussak halalra,
Csak tegedet varlak az en valtsagomra,
Es raytok erettem boszszu-allasokra.

Engemet-is immar vidamits meg egyszer,
Hog' el vegye soldgyat az faytalan ember,
Hiveid romlasat ne örülje többször,
Kiert meg epedtem en nagy sok ezörszer.

Vigaztald meg az te szolgadat Vr Isten,
Mert lelkem emelem te hozad szüntelen,
Lam csak te vagy az jó kegyelmes Vr Isten,
Mindenekhöz az kik vadnak igaz hitben.

Veghetetlen az te jó teted mi hozzank,
Menyből-is az földre szemeid mi reank
Mikoron imadunk sies ide hozzank
Hogy meg ne emeszen szantalan nyavalyank.

⁸⁶ Az énekünk előtt álló verset 1630 augusztusában másolták.

Sok Istenek közzül kiket ez világ nesz,
Nincs senki hasonló hozzád ki csodat tesz
Temerdek sok nepet mellyet egyedül birsz
Szent tiszteletedre csak te magadert hijsz.

Azert engedelmes neked minden allat
Valamely te szeles kezekben akadhat
De fellyeb az ember okos es fő allat
Jo voltodert teged mindenüt imadhat.

Mert csak te vagy fölseg ez szeles vilagon
Kinek massa nincsen uralkodasaban,
Mindent arra vihetz, hatalmassagodban,
Kiket egyedül birsz, szabad akaratban.

Vtaidra oktas engemet Vr Isten,
Hogy ellyek ez földön te esmeretemben,
Erösits naponkent az te felelmedben,
Hogy en szivem aldigyon teged igaz hitben.

Dicsirlek-is inkab szivemből öröcke,
Mert jo voltod latom hozzam mindenestül,
Hala legyen neked hogy lelkem meg mented,
Es az en fejemet halalos insegből.⁸⁷

Sok faytalan nepek ime ram omlanak,
Kik nagy erőszackal ream tamadtanak,
De hogy szent Neveden semmit nem adanak,
Azert mind fejenkent meg gyalasztattanak.

Mert kesz vagy Vr Isten te az kegyelemre,
Haylando az jora mi segítségünkre,
De scx türes utan ha tersz büntetesre,
Gonoszok el vesznek csak hamar vegtere.

Te nagy jo voltodban es fogadasodból,
Könyörül en raytam az en nyavalyamban,
Reszeltesd szolgadat te aldomasodban,
Tarts meg szolgálnak fiat az halalban.

Hogy az kik gyűlölnek, etemet banvan,
Legyenek miattam mind meg gyalasztatvan,
Lassak meg hogy engem szeretz Vram nyilván,
Keserüsegemből örökre tamasztvan.

Ezek a Davidnak kevely nepe ellen,
Buzgo imadsagi ez földön elteben,
Irta be nyoleczvan-hat szep dicsiretiben,
Hogy nyomorusagban tanullyunk mi ebben.

1602. évi debreceni énekeskönyv (RMK I, 376.) 49b—50b.

⁸⁷ Ennek a szakasznak két utolsó sorát az 1616. évi kiadás az alábbira változtatta :
Hala legyen neked en tülem veg nélkül
Hogy meg mented lelkem halalos insegből.

Oh kegyelmes Isten nézz szépen reám nyavalyásra (Rimay 45)**Rimai Éneke**

Oh kegyelmes Isten néz szépen reám nyavalyásra,
 teriezd ki finiedet-s-keduedet ne bisz es hadgi masra,
 ne uezsd is eltemet-s-keduemet meg nyomorodasra,
 geriezd fel inkább szivemet, aldozattul uig aldasra.

Bünöm rut förtölmet kék mérget uezd el szined elől,
 Irgalmad szepseget ho sinet uisseld raitam felö [!],
 tiztogas vizedel-s-lelkekel engem kivöl belöl,
 hogi el ne szakadgiak-s-valliak, igaz hü otalmad mellöl.

Edes hü paztorom Christusom emeld fel botodat,
 legeltes uezerele, hol io heli, örisz mint Juhodat,
 haliam edes sodat sok jodot,-s-öröm mondo szodat,
 ez eltemben csak te szabi es rendeli Jo modot.

Föllyebben keduezhecz, mint uerhecz, mert kegyes szinö uagy,
 kegyele...⁸⁸ szerez meg nem vetsz, senkit vagi kis vagi nagy,
 iol erted sebünköt-s-vetkünköt mert vagi lelki hadnagý
 -s-ugi sem uedczel tüled irgalmad mert eleg nagý.

Tholnay Ferenc kézírata (OSzK Oct. Hung. 1063.) 72a—72b.

Egyedöl te benned (Rimay 50)**Cantio Elegans.**

Egyedöl te benned
 mellem hiuan neved
 szent Jehoua remenyem,
 hü Igereteben,
 Fiad erdemeben
 bizom hol iarok-s-kelek
 te benned nyugodvan
 mint lelke oszlopan
 minden iokkal be telek.

Szegien uallot orczat
 valion ö... ki lát⁸⁹
 ki fölöt ki niult karod,
 uetkes voltabanis
 nincz köztünk czakegiis
 kinek uezttet kiuanod,
 csak hogi benned hidgien
 rea vigiasz igen
 haiatis szamon tartod.

Nem tilt uetkes uolta
 töled senkit soha

⁸⁸ Ezt a szót egy tintafolt miatt nem lehetett teljesen kibetűzni.

⁸⁹ Ezt a szót nem sikerült kibetűzni: de semmiképpen sem lehet azonos a nyomtatott kiadásokban itt álló *azon* szóval.

söt azokat szolítod,
elueszet voltokat
magad szanod banod
utokra igazgatod,
busult haragodat
azon ki meg bantot,
czuda mint lagithatod.

Veghetetlen örueny
tekinthetetlen finy
hato es bö kegyelem,
nagy könnyien keduezhét
fiadból ki folit uér
rank ha haragod gerjed,
vezödöt terited,
kesedet enyhited,
lelkünköt hogi ne ueried.

Fiad aldozattiat
mint lölköm zalogiat
enis tartvan sziuemben
sok bum-s-bünöm után,
ki már meg tört s főzöt,
kinzot minden igiemben
te elődben niutom
s magam rad boritom
hogi velem van Istenem

Ha te Jo Uram lesz
eletemnek kedvesz?
kivel mint gondolhatok,
bünömtől tagulvan,
büntől szabaduluan
könniü szerrel jarhatok,
az mikor szolitas,
vagi hivacz magadhoz
keszen elő alhatok.

Hogý ezt ted en uelem
Nem nez abban engem
sem bünöm akadaliat,
hanem magad friget
szent Fiad erdemet
ki meg kerlelt szent Attiat,
te uagy mi örömkünk,
tarcz meg uegig kösztünk
Christusnak felkölt napiat.

Tholnay Ferenc kézírata (OSzK Oct. Hung. 1063.) 71a—72a.⁹⁰

⁹⁰ A kritikai kiadásokhoz kapcsolódó adalékok közlésének végén megemlítem még, hogy a Rimay-kiadásból kimaradt egy már publikált Rimay-levél: Rimaynak 1606-ban Perneszy Erzsébethhez írott levele. Lásd: EPhK. 1904 : 518.